

ΡΕΒΙΖΙΟΝΙΣΤΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ

KARL HEINZ ROTH

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ"

Ρεβιζιονιστικοί μύθοι

Karl Heinz Roth

Μια αντιπαράθεση με τον ιστορικό Heinz A. Richter

Μετάφραση: Σίσσυ Ζερβουδάκη

Εθελοντική Ομάδα Δράση Ν. Πιερίας

«Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Εκδόσεις «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Ρεβιζιονιστικοί μύθοι

Μια αντιπαράθεση με τον ιστορικό Heinz A. Richter

Karl Heinz Roth

ISBN: 978-618-81198-8-8

1^η έκδοση Οκτώβριος 2020

Μετάφραση: Σίσσυ Ζερβουδάκη

Επιμέλεια και διόρθωση κειμένων:

Εύα Ανδρουλιδάκη, Σοφία Ελευθεριάδου, Ειρήνη Παξιμαδάκη

Εκδότης: Εθελοντική Ομάδα Δράσης Ν. Πιερίας «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Σελιδοποίηση: Ηλίας Τσολακίδης

Εκδόσεις «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Εθελοντική Ομάδα Δράσης Ν. Πιερίας -«Διαγωνισμός Διηγήματος»

Οδός Φλέμινγκ 8, Κατερίνη 60100

Τηλ. 23510 39000 email: info@otoposmou.gr / www.otoposmou.gr

Published by «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Volunteers Action Group «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»-«Short story contest»

Fleming 8, Katerini 60100

Τηλ. 23510 39000 email: info@otoposmou.com / www.otoposmou.com

Περιεχόμενα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	4
Εισαγωγή	7
Μεθοδολογικές ελλείψεις	12
Η υπεροχή των «μεγάλων ανδρών»: η εθνική συντηρητική πολιτική, η διπλωματική και στρατιωτική ιστορία	12
Οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα	16
Η «Δυτική Ευρώπη» ως πρότυπο αξίας	21
Μιλитарισμός έναντι στρατιωτικής ιστοριογραφίας	23
Η δύναμη της επιρροής των μαρτύρων	28
Τεχνικές ελλείψεις	36
Δυσαρέσκεια, απολογητική και λανθασμένες εκτιμήσεις	42
Γερμανόφιλες λαμπρές φυσιογνωμίες και αχρείοι φίλοι της Αντάντ: Η Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	43
Η δικτατορία του Μεταξά ως γνήσια έκφανση φασισμού	51
Η απονομιμοποίηση της αντίστασης στην Κρήτη και η τεκμηρίωση των γερμανικών αντιποίνων	54
Η κατάργηση και η υποβάθμιση της σημασίας της γερμανικής κατοχικής κυριαρχίας	62
Ο ευγενής συνεργάτης Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος	71
Ο Ρίχτερ και το ερώτημα των επανορθώσεων	73
Η υπόθεση Μαξ Μέρτεν	78
Η γενικευμένη δυσφήμιση της Ελλάδας	86
Συμπέρασμα	88
Ποιοι είμαστε	91
Η ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΔΡΑΣΗΣ Ν. ΠΙΕΡΙΑΣ «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»	91

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

Το παρόν δοκίμιο κυκλοφόρησε στη Γερμανία το 2018 για έναν πολύ συγκεκριμένο λόγο: την οφειλή των γερμανικών επανορθώσεων απέναντι στην Ελλάδα, που εκκρεμούν μέχρι σήμερα. Τα κυρίαρχα γερμανικά μέσα μαζικής ενημέρωσης κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να δυσφημίσουν τα ελληνικά αιτήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, τον λόγο πήρε και ο ιστορικός Χάιντς Α. Ρίχτερ, το ερευνητικό πεδίο του οποίου εστιάζεται στην ιστορία της Ελλάδας. Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι η Γερμανία δεν πρέπει να αναλάβει την ευθύνη για τις υποθήκες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αντιθέτως, η Ελλάδα πρέπει να αποπληρώσει μερικές χιλιάδες χρυσές λίρες στη Γερμανία. Αυτή η παράλογη παραποίηση της ιστορίας βρήκε μεγάλη απήχηση στον Τύπο, ενώ ακόμη και το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Οικονομικών κάλεσε τον Ρίχτερ να μιλήσει πάνω στο θέμα.

Μέχρι τότε κανείς δεν ενδιαφερόταν για τον Ρίχτερ, ο οποίος είναι μια περιθωριακή φιγούρα της δεξιάς συντηρητικής σκηνής που εδώ και δεκαετίες προσπαθεί να ερμηνεύσει εκ νέου τη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Επειδή οι δημοσιεύσεις του για την Ελλάδα και την Κύπρο περιέχουν πολυάριθμες μεθοδολογικές ελλείψεις, τεχνικές ανεπάρκειες και φανερώνουν ανοιχτά δυσaréσκεια, ο ίδιος δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τη γερμανική επιστημονική κοινότητα. Αυτή η ασαφής παρέμβασή του στο ερώτημα για τις γερμανικές επανορθώσεις με οδήγησε σε μια συστηματική εξέταση των απόψεων του Ρίχτερ για την ελληνική ιστορία.

Μετά τη δημοσίευση αυτής της γραπτής διαφωνίας μου, δεν ακουγόταν πολύ το όνομα του Ρίχτερ. Ο ίδιος δεν ήταν πλέον τόσο χρήσιμος, λόγω των φανερών ελλείψεων των δημοσιευμάτων του αναφορικά με τις επιθυμίες της επικρατούσας τάσης της κοινής γνώμης. Η μεγαλύτερη έκπληξή μου ήταν, όταν κατά τη διάρκεια του πρόσφατου ταξιδιού μου στην Ελλάδα, Έλληνες συνάδελφοί μου μου ανέφεραν ότι ο Ρίχτερ εξακολουθεί να χαίρει μεγάλης εκτίμησης στη χώρα τους. Τα κείμενά του ασκούσαν μεγάλη γοητεία κυρίως σε νέους ιστορικούς, οι οποίοι επέστρεφαν από τις ΗΠΑ μετά την αποπεράτωση των σπουδών τους. Οι ίδιοι συγχέουν τους ρεβιζιονιστικούς μύθους του Ρίχτερ με την ευρέως διαδεδομένη άποψη πως η

Ελλάδα θα τα πήγαινε πολύ καλύτερα, αν δεν αντιτασσόταν τόσο σφοδρά στη γερμανική κατοχή και ακολουθούσε μια ευέλικτη περίοδο προσαρμογής. Τότε θα είχε γλιτώσει και από τον Εμφύλιο, ο οποίος έβλαψε την Ελλάδα πολύ περισσότερο από όσο η Κατοχή.

Αυτές οι πληροφορίες με εξέπληξαν. Μου έδειξαν σαφώς ότι οι ρεβιζιονιστικοί μύθοι που προβάλλει ο Ρίχτερ είναι επικίνδυνοι. Στη Γερμανία πιθανότατα δεν παίζουν πλέον κανέναν ρόλο. Αντίθετα, στην Ελλάδα συμπίπτουν με μια τάση, η οποία από την υποτιθέμενη ματαιότητα της αντίστασης στη γερμανική κατοχή κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συνάγει το συμπέρασμα ότι η τρέχουσα σκληρότητα και η ασυμβίβαστη γερμανική πολιτική για την Ελλάδα και την Ευρώπη πρέπει να γίνουν δεκτές χωρίς αντίρρηση. Αλλά αυτό θα ήταν μοιραίο, γιατί το ήδη μεγάλο χάσμα μεταξύ της γερμανικής ηγεμονικής εξουσίας και της Ελλάδας θα γινόταν ακόμη βαθύτερο και θα ήταν προς όφελος εκείνων που αρνούνται την εδώ και χρόνια εκπρόθεσμη ικανοποίηση αξιώσεων επανόρθωσης για τις γερμανικές οφειλές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην επεξεργασία αυτού του δοκιμίου συνέβαλαν ικανοί συντελεστές. Ευχαριστώ τους Χάγκεν Φλάισερ (Hagen Fleischer), Τριανταφυλλιά Κωστοπούλου, Έμπερχαρτ Ρόντχολτς (Eberhard Rondholz), Χάρτμντ Ρίμπνερ (Hartmut Rübner) και Μάρτιν Ζέκεντορφ (Martin Seckendorf) για τις συμβουλές, την κριτική και την υποστήριξή τους σε ό,τι αφορά τη μόνο εν μέρει δύσκολη πρόσβαση στη βιβλιογραφία. Επιπλέον, να τονίσω την οικονομική υποστήριξη του Ιδρύματος Κοινωνικής Ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, καθώς και την οργανωτική και τεχνική βοήθεια του Μάλτε Χόιερ (Malte Heuer), συνεργάτη του ιδρύματος. Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη γραπτή κριτική αντιπαράθεση, την ευθύνη της οποίας βεβαίως φέρω αποκλειστικά.

Ωστόσο, ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον φίλο μου Ηλία Τσολακίδη και στην Εθελοντική Ομάδα Δράσης ν. Πιερίας «Ο τόπος μου», την πρωτοβουλία πολιτών που εκπροσωπεί. Όπως και με την προετοιμασία της

ελληνικής έκδοσης του βιβλίου μας για την ιστορία των επανορθώσεων,¹ έτσι και τώρα δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ελληνική έκδοση αυτού του δοκιμίου. Επίσης, ευχαριστώ την Κυπαρισσία Ζερβουδάκη, που μετέφρασε με ικανοποιητικό τρόπο αυτό το κείμενο μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Βρέμη, Μάρτιος 2019

¹ (Σ.τ.Μ.) Karl Heinz Roth/ Harmut Rübner, *Η οφειλή των επανορθώσεων. Υποθήκες της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Εκδόσεις: Ο τόπος μου, Κατερίνη, 2019

Εισαγωγή

Εδώ και μερικά χρόνια ο ιστορικός Χάιντς Ρίχτερ προκαλεί διαρκώς σύγχυση με τις δημοσιεύσεις και τις διαλέξεις του. Έτσι, στην Κρήτη το 2015 του απαγγέλθηκε κατηγορία ότι φέρεται να δυσφημεί την εξέγερση του κρητικού λαού εναντίον της γερμανικής εισβολής.² Την άνοιξη του 2016 τον «ανακάλυψαν» τα κορυφαία γερμανικά μέσα ενημέρωσης, αφού λίγους μήνες νωρίτερα, ως ομιλητής μιας εσωτερικής συνάντησης του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών, είχε τεθεί εναντίον των ελληνικών επανορθώσεων.³ Το γεγονός αυτό προκάλεσε σοβαρές αντιπαραθέσεις,⁴ στις οποίες ο Ρίχτερ αναγκάστηκε να αντικρούσει σημαντικές κατηγορίες. Μια τέτοια στιγμή ήταν, για παράδειγμα, όταν κάποια ελληνική εφημερίδα ισχυρίστηκε ότι ένας από τους επικριτές των ελληνικών επανορθώσεων υποστηρίζει αυτή την άποψη από φόβο μήπως χάσει ο ίδιος τον μισθό του ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο.⁵ Κατόπιν τούτου, το πανεπιστήμιο του Ρεθύμνου οδηγήθηκε στη διαδικασία ανάκλησης του τιμητικού διδακτορικού διπλώματος που είχε απονεμηθεί στον Ρίχτερ το 2014. Από τότε ο ίδιος έγινε πιο επιφυλακτικός απέναντι στην κριτική που δέχεται, τόσο από ελληνικής όσο και από γερμανικής πλευράς. Ωστόσο με έντονη διαδικτυακή παρουσία εμπλέκεται σε διενέξεις που αφορούν τα αίτια της κρίσης του χρέους που υφίσταται η Ελλάδα από το 2009, τα οποία και αποδίδει μονοδιάστατα στην πολιτική κουλτούρα ενός παντοδύναμου πελατειακού συστήματος.⁶

²Klaus Hildebrand, *Prozess auf Kreta: Wie ein Historiker zum Nazi wird*, taz.de, 28.06.2015, βλέπε [<http://www.taz.de/!5205659/>]. Ο Richter αθώωθηκε τον Φεβρουάριο του 2016. Τον βοήθησαν επίσης στη διαδικασία εκείνοι οι ιστορικοί, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν μοιράζονται τη θέση του, αλλά ήταν στο πλευρό του για την προάσπιση της ελευθερίας έκφρασης.

³Offene Rechnung, *Der Spiegel*, 13-02-2016, σ.51; Sven Felix Kellerhoff, *Hat Griechenland noch Schulden bei Deutschland?*, Die Welt, 15-02-2016. Forscher hat genau nachgerechnet. NS-Reichsbankakte zeigt: *Eigentlich schuldet Griechenland Deutschland noch Geld*, Focus online, 16-02-2016, βλέπε [http://www.focus.de/finanzen/news/staatsverschuldung/fundamental-falsche-forderungen-reichsbank-akte-zeigt-eigentlich-schuldet-griechenland-deutschland-noch-geld_id_5287427.html].

⁴Hagen Fleischer/Karl Heinz Roth/Christoph Schminck-Gustavus, *Die Opfer und nicht die Täter sollen in der Bringschuld sein? Zur Medienkampagne gegen die griechischen Reparationsansprüche aus dem Zweiten Weltkrieg*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 64 (2016), 4, σ.379–388.

⁵Heinz Richter: *Οι γερμανικές αποζημιώσεις πληρώθηκαν και «φαγώθηκαν»*, Καθημερινή, Αθήνα, 15.05.2016.

⁶Σύγκρ. Για παράδειγμα Heinz A. Richter: *«Der Kapitalfehler war, die Griechen in den Euro zu lassen»*, Wirtschaftswoche online, 12.10.2016, βλέπε [<http://www.wiwo.de/politik/europa/historiker-heinz-a->

Όλα αυτά καταδεικνύουν τον Ρίχτερ ως έναν μαχητικό καθηγητή Πολιτικής Ιστορίας, που δεν στερείται αυτοπεποίθησης. Επιπλέον, αξιολογώντας τον εαυτό του, θεωρεί ότι έχει παρουσιάσει εξαιρετικά κείμενα για την ιστορία της Ελλάδας και της Κύπρου τον 20^ο αιώνα. Σε αυτήν την ατέρμονη περιαυτολογία του συμπεριλαμβάνει ακόμη και σήμερα τη διδακτορική του διατριβή «Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936–1945)»,⁷ η οποία δημοσιεύτηκε το 1973 και μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα το 1977 με τον τίτλο: «Η Ελλάδα μεταξύ επανάστασης και αντεπανάστασης (1936-1945)». Ωστόσο, αυτή επικρίθηκε επανειλημμένα τις επόμενες δεκαετίες.⁸ Όλα αυτά όμως δεν τον επηρέασαν. Μάλιστα, τον Νοέμβριο του 2012 σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Το Βήμα» ομολόγησε ότι η τότε στρατιωτική χούντα είχε προωθήσει το διδακτορικό έργο του.⁹

Τι ώθησε όμως τον Ρίχτερ σε αυτή την ατέρμονη περιαυτολογία και τι τον έκανε ταυτόχρονα τόσο άτρωτο απέναντι στις επιφυλάξεις και τις παραινήσεις των συναδέλφων του; Το ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, διότι η επαγγελματική του σταδιοδρομία δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση επιτυχής και ειλικρινής. Το 1967 έλαβε για πρώτη φορά υποτροφία για έρευνα στην Ελλάδα. Στα επόμενα χρόνια εργάστηκε με σύμβαση στο Ομοσπονδιακό Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών της Γερμανίας, όπου μεταξύ άλλων συνεισέφερε σε διάφορες Ανθολογίες, έχοντας ως κύριο αντικείμενο την Ελληνική Αριστερά.¹⁰ Με μια έρευνά του, που

richter-der-kapitalfehler-war-die-griechen-in-den-euro-zu-lassen/14676612.html], στο ίδιο, Turbo-Klientelismus, βλέπε [http://www.kas.de/wf/doc/kas_42263-544-1-30.pdf?150817112917], στο ίδιο, «Wir brauchen eine strikte Kontrolle aller Gelder». Συνέντευξη με τον Heinz A. Richter, στο: ZeitOnline, βλέπε [http://www.zeit.de/wirtschaft/2015-03/griechenland-syriza-tsipras-klientelismus].
⁷Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936–1946)*, Frankfurt am Main 1973.

⁸Σύγκρ. Κυρίως επ’ αυτού τις επικριτικές παρατηρήσεις του Hagen Fleischer στο: ίδιο, *Im Kreuzschattender Mächte. Griechenland 1941–1944*, Frankfurt am Main / Bern / New York 1986, Τόμος. II (Auswahl): σ.572 (υποσ. 4); σ.617 (υποσ. 21); σ.633 (υποσ.13); σ.653 (υποσ.47); σ.677 (υποσ.53); σ.636 (υποσ.11); σ.638 (υποσ.69); σ.652 (υποσ. 8); σ. 660 (υποσ.45); σ.680Φ. (υποσ.116); σ.714 (υποσ.32); σ.720Φ. (υποσ. 132); σ.734 (υποσ. 29).

⁹http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=181430

¹⁰Heinz A. Richter, *Griechenlands Kommunisten und die Europäische Gemeinschaft*, στο: Heinz Timmermann (εκδ.), *Die Kommunisten Südeuropas und die Europäische Gemeinschaft*, Bonn 1981, σ.105–146; στο ίδιο, *Die PASOK und Andreas Papandreou*, Μέρος I, στο: Aktuelle Analysen εκδ. Του Ομοσπονδιακού Ινστιτούτου Ανατολικών και Διεθνών Σπουδών, Köln 1985; στο ίδιο, *Die griechische kommunistische Partei (KKE) 1941–1947: Von der Massenpartei zur Kaderpartei*, στο: Dietrich Staritz/Hermann Weber (εκδ.), *Einheitsfront – Einheitspartei. Kommunisten und Sozialdemokraten in Ost- und Westeuropa 1944–1948*, Köln 1989, σ.453–468.

δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο το 1986 με θέμα την προϊστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, κατάφερε να πάρει τη θέση του υφηγητή στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας, παρόλο που η συγκεκριμένη επιστημονική του εργασία «έγινε αποδεκτή ως διατριβή υφηγεσίας».¹¹

Μόλις στην αρχή της δεκαετίας του 1990 ο Ρίχτερ απέκτησε ένα σταθερό πεδίο δράσης, όταν αναγορεύτηκε μη τακτικός καθηγητής της Ελληνικής και Κυπριακής Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μάνχαϊμ (μη μόνιμη θέση).¹² Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 είχε ανοδική πορεία, καθώς ήταν επιβλέπων σε πολλές εργασίες Ελλήνων και Γερμανών διδακτορικών φοιτητών. Ένας από αυτούς ανέφερε χαρακτηριστικά ότι οι εργασίες τους «έφεραν τη σφραγίδα» του καθηγητή τους.¹³

Με τον κλασικό αρχαιολόγο από τη Χαϊδελβέργη Ράινχαρτ Στούπεριχ (Reinhard Stupperich) το 1994/95 έγινε συνεκδότης της συγγραφικής σειράς «Πηλέας» και του περιοδικού «Θέτις», τα οποία και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το επιστημονικό τρίπτυχο της Κλασικής Αρχαιολογίας, της Βυζαντινολογίας και των Νεοελληνικών Σπουδών.¹⁴ Στο πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ο Ρίχτερ, για την προσφορά του στον επιστημονικό και πολιτικό τομέα, τιμήθηκε το 2000 από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας με τον Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Φοίνικα.¹⁵ Τέσσερα χρόνια αργότερα αποχώρησε από την πανεπιστημιακή κοινότητα με μια επετειακή έκδοση.¹⁶ Ωστόσο αυτή ήταν η αρχή για μια εκ νέου παραγωγή έργων. Ο Ρίχτερ άρχισε να κυριαρχεί στη σειρά των δύο εκδόσεων με τις δικές του εργασίες. Όμως αυτή του η επιτυχία δεν ήταν τυχαία. Εντωμεταξύ, ο ίδιος βρήκε στο πρόσωπο του συντηρητικού εκδότη Φραντς Ρούτσεν (Franz Rutzen) έναν φίλο και χρηματοδότη, ο οποίος τον υποστήριξε σε μεγάλο βαθμό, τόσο με τον εκδοτικό οίκο που ο τελευταίος ίδρυσε το 2004, όσο και με ένα ίδρυμα, που πήρε το

¹¹Heinz A. Richter, *Griechenland 1945–1946. Die britische Intervention*, Mainz / Ruhpolding 2016, πρόλογος σ.9.

¹²Σύγκρ. τη διαδικτυακή πύλη του Πανεπιστημίου του Mannheim: Μη τακτικός Prof. Dr. Heinz A. Richter.

¹³Andreas Stergiou, *Die griechische Außenpolitik heute*, στο: Reinhard Stupperich (εκδ.), Nova Graecia. Επετειακή έκδοση για τον Heinz A. Richter, Möhnesee 2004, σ.225–250, εδώ παράθεμα σ.225.

¹⁴Σύγκρ. τις μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις βιβλίων και περιοδικών στη διαδικτυακή πύλη του εκδοτικού οίκου Franz Philipp Rutzen.

¹⁵Stergiou, *Die griechische Außenpolitik heute*, (όπως η υποσημείωση 11), σ.225.

¹⁶Reinhard Stupperich (εκδ.), Nova Graecia. Επετειακή έκδοση για τον Heinz A. Richter, Mannheim και Möhnesee 2004.

όνομα του εκδότη και της γυναίκας του, Εύα Ρούτσεν (Eva Rutzen).¹⁷ Ο Ρούτσεν υπήρξε εξέχον παλιό μέλος του συνδέσμου φοιτητών «Corps Borussia Greifswald». Από τότε, και χάρη σε αυτό το ευνοϊκό πλαίσιο, ο Ρίχτερ μπόρεσε να υποβάλει τις πολυάριθμες μονογραφίες και μελέτες του, στις οποίες πραγματεύεται ζητήματα που άπτονται του θεματικού του ενδιαφέροντος, σε αναθεωρημένες συνοπτικές παρουσιάσεις και εμπλουτισμένες με ειδικές μελέτες.¹⁸ Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η αύξηση της συχνότητας των δημοσιεύσεών του τα τελευταία χρόνια. Κι ενώ οι περισσότεροι ιστορικοί της ηλικίας του φροντίζουν να επικεντρωθούν σε έναν απολογισμό του έργου τους, ο ίδιος εστιάζει συνεχώς σε νέα ερωτήματα ή αναθεωρεί τις συνοπτικές παρουσιάσεις του, σημειώνοντας εν μέρει ξαφνικές μεταστροφές. Αυτή η παραγωγικότητα είναι εντυπωσιακή, ωστόσο έχει και τα μειονεκτήματά της, όπως θα δούμε σύντομα.

Στην παρακάτω ανάλυση θα επικεντρωθώ στις δημοσιεύσεις που παρουσίασε ο Ρίχτερ την τελευταία δεκαετία. Παράλληλα, θα περιοριστώ στο βασικό του θέμα, που είναι η ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα, διότι μια επιπλέον συζήτηση των δημοσιεύσεών του σχετικά με την ιστορία της Κύπρου θα υπερέβαινε το καθορισμένο πλαίσιο. Ο πυρήνας της κριτικής μου είναι συνεπώς οι τρεις συνοπτικές παρουσιάσεις που δημοσιεύθηκαν μεταξύ του 2010 και 2015¹⁹ και οι έξι πιο σημαντικές συνοδευτικές ειδικές μελέτες.²⁰ Φυσικά, προκειμένου να αναλύσω τις ελλείψεις και τις αντιφάσεις του έργου του θα αναφερθώ σε παλαιότερες μελέτες και ειδικότερα στη διατριβή που δημοσιεύτηκε το 1973²¹ και κατά

¹⁷Σύγκρ. τη διαδικτυακή πύλη του εκδοτικού οίκου Franz Philipp Rutzen και του ιδρύματος Franz και Eva Rutzen.

¹⁸Σύγκρ. Danae Richter, βιβλιογραφία του Heinz A. Richter, στο: Stupperich (εκδ.), Nova Graecia, σ.11–16. Επίκαιρες βιβλιογραφικές αναφορές υπάρχουν στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.ens.org/?p=2372>

¹⁹Heinz A. Richter, *Geschichte Griechenlands im 20. Jahrhundert*, Τόμος. 1: 1900–1939, Mainz / Ruppolding 2015 (στο ακόλουθο: Richter, *Griechenland I*); στο ίδιο, *Griechenland 1940–1950. Die Zeit der Bürgerkriege*, Mainz / Ruppolding 2012 (στο ακόλουθο: Richter, *Griechenland II*); στο ίδιο, *Griechenland 1950–1974*, Mainz / Ruppolding 2013 (στο ακόλουθο: Richter, *Griechenland III*).

²⁰Heinz A. Richter, *Operation Merkur. Die Eroberung der Insel Kreta im Mai 1941*, Mainz / Ruppolding 2011; στο ίδιο, *Sühnung von Kriegsverbrechen, Reparationsforderungen und der Fall Merten*, στο: Thetis, Τεύχος.20, Mannheim 2013, σ.440–464; στο ίδιο, *Die politische Kultur Griechenlands. Ein Essay*, στο: Thetis, τεύχος. 20, Mannheim 2013, σ.527–532; στο ίδιο, *Griechenland 1942–1943. Erinnerungen von Elisabeth und Konstantinos Logothetopoulos*, Mainz / Ruppolding 2015; στο ίδιο, *Die Besatzungsanleihe – Το κατοχικό δάνειο*, στο: Thetis, τεύχος 22, Mannheim 2016, σ.233–240; στο ίδιο, *Griechenland 1945–1946* (όπως υποσημείωση 9).

²¹Heinz A. Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως η υποσημείωση 6).

περίπτωση θα εξαγάγω συμπεράσματα και από άλλες δημοσιεύσεις από την εκτενή βιβλιογραφία του κυρίου Ρίχτερ.

Μεθοδολογικές ελλείψεις

Η υπεροχή των «μεγάλων ανδρών»: η εθνική συντηρητική πολιτική, η διπλωματική και στρατιωτική ιστορία

Για να το τονίσουμε από την αρχή: ο Ρίχτερ με τη διδακτορική του διατριβή μάς παρουσιάζει μια αναχρονιστική ιστορία ενός εθνικού κράτους, όπου «οι μεγάλοι άνδρες» της Ελλάδας, αλλά και οι ιμπεριαλιστικές επεμβατικές δυνάμεις «δημιούργησαν» την ιστορία. Στα βιβλία του κυριαρχούν ίντριγκες του παλατιού, αποτυχημένα ή επιτυχημένα πραξικοπήματα και ασταθείς κυβερνήσεις, οι οποίες προέκυψαν από νοθευμένες εκλογές. Αυτό το ζοφερό και μερικές φορές αλλόκοτο σενάριο της βασιλικής και ρεπουμπλικανικής πλευράς της ελληνικής ολιγαρχίας, που αγωνίζεται για την εξουσία και τα κρατικά οφέλη, επισκιάζεται από τις μηχανορραφίες των μεγάλων δυνάμεων. Επειδή όμως οι παρεμβάσεις της αποτύγχαναν συχνά ή περιορίζονταν στο να συμπεριλάβουν στις στρατιωτικές στρατηγικές επιλογές της το κράτος νότια των Βαλκανίων, ανοίχτηκε για τον Ρίχτερ ένα ευρύ πεδίο της ιστοριογραφίας του πολέμου, με το οποίο και ασχολείται σε βάθος. Σε πάνω από τα τρία τέταρτα των συνοπτικών παρουσιάσεών του επικρατεί το τρίπτυχο ιστορία της εθνικής εξουσίας, διπλωματική και στρατιωτική ιστορία. Η ιστοριογραφία του πολέμου κυριαρχεί τελικά και στις ειδικές μελέτες του.

Σίγουρα κανείς δεν θα αρνηθεί ότι αυτά τα φαινόμενα αποτελούν σημαντικό στοιχείο της ελληνικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα. Επομένως, θα ήταν αδιανόητο να θελήσουμε να τα αποκρύψουμε από μια ολοκληρωμένη ιστορική ανάλυση. Αλλά όποιος περιορίζεται σε αυτό, σχηματίζει αναπόφευκτα μια στρεβλή εικόνα και οδηγείται σε λανθασμένες εκτιμήσεις και βιαστικές κρίσεις. Ο Ρίχτερ αντιλήφθηκε αυτό το γεγονός σε κάποιες στιγμές διορατικότητας και προσπάθησε να συνενώσει παραμέτρους μιας «ιστορίας από κάτω», όπως η απεικόνιση της κοινωνικής εξέγερσης των καπνεργατών στις αρχές του καλοκαιριού του 1936, η οποία προηγήθηκε της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας του Μεταξά.²²

²²Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 305 κ.ε.

Σε άλλες περιπτώσεις απέτυχε σε αυτές του τις απόπειρες, όπως για παράδειγμα σε μια αναφορά στην Ελληνική Αριστερά από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτή διαβάζεται ως επί το πλείστον σαν ένα «μικρό μάθημα» της ιστορίας του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος (ΚΚΕ) και του συντηρητικού Συνδικάτου της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ)²³, διότι καταγράφει μόνο τα συνέδρια του κόμματος και τις ίντριγκες των κορυφαίων εκφραστών τους. Έτσι διαστρεβλώνεται τυπικά η πραγματική εικόνα της ιστορίας της κρατικής εξουσίας –γιατί τη βλέπουμε «από κάτω»–, η οποία είναι όμως ξένη ως προς την κοινωνιολογική θεωρία της εξέλιξης του προλεταριάτου. Το ίδιο ισχύει και για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και τις επιπτώσεις της στην οικονομική πολιτική. Και εδώ ο Ρίχτερ προσπαθεί περιστασιακά να συνενώσει κάποια γεγονότα,²⁴ τα οποία όμως παραμένουν ξένο σώμα σε ένα υπερβολικά λεπτομερές και κουραστικό μοτίβο ιστορίας της εξουσίας.

Μέσα όμως από αυτή τη συντηρητική θεώρηση της ιστοριογραφίας του ο Ρίχτερ χάνει την ευκαιρία να προσεγγίσει με το έργο του κατάλληλα την ιστορία της Ελλάδας, που είναι πράγματι συναρπαστική και από πολλές απόψεις παραδειγματική. Το πρώτο μειονέκτημα είναι το γεγονός πως ο Ρίχτερ αντιλαμβάνεται το ελληνικό έθνος-κράτος ως ένα ουσιοκρατικό μέγεθος, που δεν έχει επηρεαστεί από την ιστορία, αφού περιορίζεται ιστορικά μονάχα στον 20^ο αιώνα και συγκεκριμένα μέχρι το 1974. Έτσι του διαφεύγουν όλες οι σημαντικές ιστορικές παράμετροι που επηρέασαν την Ελλάδα πριν από την οργάνωσή της σε έθνος-κράτος, ξεκινώντας από τη Διασπορά κατά τους τέσσερις αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία έλαβε τέλος μόνο για την παλαιά Ελλάδα με τους απελευθερωτικούς πολέμους του 1821-1832, ενώ η Θεσσαλία προσαρτήθηκε στην Ελλάδα μόλις το 1881. Κατόπιν, με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, ακολούθησε η προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας (με τη Θεσσαλονίκη), καθώς και αυτή της Δυτικής Θράκης. Έξω από το ερευνητικό πεδίο του Ρίχτερ όμως παραμένει και η ύστερη εθνική εποχή της Ελλάδας, η οποία χαρακτηρίζεται αρχικά από την ένταξη της στην Ε.Ε., ενώ στις μέρες μας κυριαρχεί το καθεστώς της διεθνούς πολιτικής του

²³Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 278 κ.ε.

²⁴Σύγκρ. Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 25Φ., 27Φ., 205κ.ε., 209κ.ε., 318κ.ε., 241κ.ε.; Richter, *Griechenland III*, σ.59κ.ε. Στον δεύτερο τόμο της Τριλογίας λείπουν εντελώς τέτοιου είδους παραθέματα.

προτεκτοράτου, η λεγόμενη Τρόικα. Μπορούμε όμως να κατανοήσουμε τη μοντέρνα Ελλάδα μόνο αν την εντάξουμε στο ιστορικό και επίκαιρο (νότιο) ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Δεύτερον, υπάρχουν σημαντικές διακρατικές και διαπολιτισμικές παράμετροι, χωρίς τις οποίες, ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, οποιαδήποτε ιστορική ανάλυση μοιραία θα αποτύχει. Η Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ μια αυτοτελής επικράτεια που περιλάμβανε όλες τις κοινωνικές ομάδες που αυτοπροσδιορίζονταν εθνικά και πολιτισμικά ως Έλληνες. Αφενός, αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια επιθετική εξωτερική πολιτική του ελληνικού εθνικού κράτους από τη δεκαετία του 1860, την οποία περιέγραψε λεπτομερώς ο Ρίχτερ, τα αίτια της οποίας όμως δεν διερεύνησε ποτέ. Από την άλλη πλευρά, το να περιοριστούμε στον επεκτατισμό της «Μεγάλης Ιδέας» είναι ως σκέψη μονόπλευρη. Η Ελληνική Διασπορά ήταν και είναι διάσπαρτη σε όλο τον κόσμο και συνδέεται με πολλούς τρόπους με τη «μητέρα πατρίδα», έτσι ώστε μια ιστορική ανάλυση να δίνει στον τόπο «Ελλάδα» την πραγματική της διάσταση μόνο ως ανασύσταση των διακρατικών αλληλεπιδράσεών της.

Επιπλέον, σε αυτή τη διαδικασία σύνδεσης συνέβαλαν όλες οι κοινωνικές τάξεις: οι κατώτερες τάξεις του αγροτικού προλεταριάτου με το μεταναστευτικό κύμα τους στις δεκαετίες του 1890, του 1930 και του 1950, η τάξη των διανοούμενων και η οικονομική ολιγαρχία, η οποία είχε εξίσου «παγκόσμιο» προσανατολισμό. Η τελευταία συνέχιζε να παρεμβαίνει στην Ελλάδα, έχοντας επενδυτικά κεφάλαια που αποκτήθηκαν από τη ναυτιλία, φέρνοντας τον χρηματοπιστωτικό τομέα υπό τον έλεγχό της και παρεμποδίζοντας την εγχώρια οικονομία. Επίσης, θα έπρεπε τουλάχιστον να τοποθετηθεί το φαινόμενο της διασποράς στην πολιτισμική του διάσταση. Το πολιτισμικό κεφάλαιο απέκτησε παγκοσμίως πολύ μεγάλη σημασία για την Ελλάδα, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να βρει, μέσα από την παρουσία της στη λογοτεχνία, τη μουσική παραγωγή και τη φιλοσοφική σκέψη, μια σημαντική θέση στο αντίστοιχο πολυδιάστατο περιβάλλον της νότιας Ευρώπης, αλλά και να γίνει γνωστή σε όλο τον κόσμο. Αυτή η παράμετρος λείπει από τον Ρίχτερ, όπως επίσης και ένα πλήθος σημαντικών «μεγεθών», που εδραιώνουν τη νεότερη Ελλάδα διεθνώς στο στερέωμα των επιστημών και του πολιτισμού.

Τρίτον, ένα εξίσου σοβαρό μειονέκτημα είναι ότι απουσιάζει η ιστορία που αναφέρεται στην καθημερινή ζωή, όπως επίσης και η κοινωνική ιστορία. Σε καμία άλλη χώρα δεν υπήρχε τόσο μεγάλη αποξένωση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, όσο στην Ελλάδα. Μερικές φορές μάλιστα έφτανε και στα όρια της εχθρότητας. Το φαινόμενο αυτό το αντιλαμβανόταν και ο Ρίχτερ και προσπαθούσε συνεχώς να το αποκρύψει μέσα από οντολογικές συντμήσεις εννοιών. Παράλληλα, οι συγκρούσεις ανάμεσα στην πολιτικοοικονομικά ανώτερη τάξη και στους προλετάριους της αγροτικής τάξης «διαμορφώνονταν» συχνά κατεξοχήν από την ιστορία: οι αγώνες των αγροτών έναντι των γαιοκτημόνων στους θεσσαλικούς κάμπους, όπου κυριαρχούσε το καθεστώς της επίμορτης αγροληψίας, η παρεμπόδιση των γαιοκτημόνων να μοιραστούν οι αγροτικές εκτάσεις που άφησαν οι Οθωμανοί όταν η Θεσσαλία προσαρτήθηκε στην Ελλάδα, η αναδιάρθρωση του πληθυσμού των κατώτερων τάξεων που επήλθε μετά την αναγκαστική μετεγκατάσταση 1,4 εκατομμυρίων ανθρώπων, ως αποτέλεσμα του επιθετικού πολέμου στη Μικρά Ασία (1922/23). Δέκα χρόνια αργότερα, η «Μεγάλη Ύφεση», η οποία οδήγησε στην ανεργία τον μισό πληθυσμό της εργατικής τάξης. Το εύρος και το βάθος της μαζικής αντίστασης ενάντια στην πολιτική της κατοχής της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Βουλγαρίας στις αρχές της δεκαετίας του 1940. Και τέλος το μεταναστευτικό κύμα της δεκαετίας του 1950 και του 1960, μια εντυπωσιακή αποχή ψήφου κατά της εξαθλίωσης, της αντικομμουνιστικής τρομοκρατίας και της απελπισίας. Αυτές οι κοσμοϊστορικές αναταραχές ως παρασκήνια της πολιτικής-διπλωματικής ίντριγκας της κυβερνούσας ολιγαρχίας και των ξένων εγκάθετων δεν επισημάνθηκαν από τον Ρίχτερ ούτε μια φορά.

Τέταρτο και τελευταίο, ψάχνουμε μάταια για οποιαδήποτε συγκριτική προσέγγιση στο έργο του Ρίχτερ. Ως αποτέλεσμα η ιστορία του εκτείνεται σε μεγάλες χρονικές περιόδους του παρελθόντος, ωστόσο περιγράφει την ελληνική κρατική εξουσία με βάση στερεότυπα και προκαταλήψεις σημερινές. Για παράδειγμα, ο Ρίχτερ μιλάει επανειλημμένα για τη «διαβόητη τάση» των Ελλήνων πολιτικών προς το χρέος και την κρατική χρεοκοπία.²⁵ Αυτή είναι μια πολύ σημαντική δήλωση, ειδικά από την τρέχουσα οπτική γωνία. Ένας ιστορικός μπορεί να την επιτρέψει μόνο όταν εξετάσει

²⁵Σύγκρ. Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ. 529Φ., Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 25 και. 241κ.ε.

προσεκτικά τις συγκεκριμένες συγκυρίες, στην περίπτωση της Ελλάδας τα έτη 1841, 1897, 1932, 1947/48 και 2009/10, και στη συνέχεια τα συγκρίνει μεταξύ τους: ποιες ήταν οι αιτίες, πώς παρουσιάστηκε η ρύθμιση της κάλυψη του χρέους –αν πράγματι συνέβη– και πώς αντέδρασαν οι διεθνείς δανειστές; Μόνο ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας συγκριτικής ανάλυσης επιτρέπεται να γίνουν εκτιμήσεις. Επιπλέον, θα πρέπει να υποστηρίζονται από διακρατικές συγκρίσεις, για παράδειγμα με τη Γερμανία, η οποία έχει μια ανάλογη ιστορία δημόσιου χρέους και πτωχεύσεων. Αλλά μια τέτοια κριτική και αναλυτική προσέγγιση δεν αφορά τον Ρίχτερ, γιατί κάτι τέτοιο θα αποδυνάμωνε τον χαρακτηρισμό που είχε διατυπώσει ο ίδιος, αναφερόμενος στην Ελλάδα.

Οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα

Εκτός του ότι ο Ρίχτερ στο έργο του παραλείπει σημαντικά στοιχεία της ιστοριογραφίας, έχει την τάση να περιορίζει τους σύνθετους συσχετισμούς που συναντάμε σε διάφορα ζητήματα, αντικαθιστώντας τους με απλουστευμένες ερμηνείες και όρους. Τέτοιου είδους τάσεις διέπουν όλη την πορεία του: για παράδειγμα, ο ισχυρισμός ότι η Μεγάλη Βρετανία είχε αναλάβει στρατιωτικές δεσμεύσεις στην Ελλάδα από τα τέλη του 1940 μόνο και μόνο επειδή το Λονδίνο θέλησε να επηρεάσει τις διαπραγματεύσεις του αμερικανικού Κογκρέσου σχετικά με τον νόμο Lend-Lease (νόμος εκμισθώσεως και δανεισμού). Ή ότι η βρετανική επέμβαση στην Κρήτη μπορεί να εξηγηθεί μόνο από το γεγονός ότι ο Τσώρτσιλ ήθελε να προκαλέσει μέρος της ήττας του Χίτλερ.²⁶ Ωστόσο, τέτοιου είδους απλουστεύσεις δεν παύουν να είναι μεμονωμένα φαινόμενα. Υπάρχουν όμως και μεθοδικοί μηχανισμοί που αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο για το συνολικό του έργου. Ο πιο σημαντικός είναι η υπόθεση ότι όλη η ελληνική ιστορία και η κοινωνία διέπονται από ένα συγκεκριμένο πελατειακό σύστημα.

Σε μια μελέτη του που δημοσιεύθηκε τόσο στο «Θέτις», όσο και στην εισαγωγή του πρώτου τόμου της συνοπτικής του παρουσίασης, εξέθεσε τις σκέψεις του

²⁶Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 69; Richter, *Operation Merkur* (όπως η υποσημείωση 18), σ.284Φ.

αναλυτικά. Ο παραγωγικός του συλλογισμός συνοψίζεται ως εξής:²⁷ Όταν οι Οθωμανοί κατέλαβαν στα μέσα του 15ου αιώνα την Κωνσταντινούπολη και αργότερα το ελληνικό έδαφος, κατέστρεψαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Απέμειναν μόνο οι τοπικές αρχές που είχαν εκλεγεί αρχικά, «οι οποίοι έκτοτε εκπροσωπούσαν στον τόπο τους την Οθωμανική Κυβέρνηση».²⁸ Οι τελευταίοι έγιναν προστάτες των χωρικών, υπήρξαν ωστόσο και οι δύο αντικείμενα της οθωμανικής καταστολής και απαιτούσαν ως αντάλλαγμα «την αφοσίωση των χωρικών». Σταδιακά οι προύχοντες έγιναν πλούσιοι και εκμεταλλεύονταν τους χωρικούς, οι οποίοι έγιναν υποτελείς τους. Ονομάστηκαν μουχτάρηδες, και από εκεί προήρθε ιστορικά, σύμφωνα με τον Ρίχτερ, «η έννοια του πελατειακού συστήματος». Επιπλέον, στέρησαν από τους υποτελείς το δικαίωμα να θεωρήσουν το κράτος ως κοινότητα, το οποίο ήταν και παρέμεινε γι' αυτούς συνώνυμο της «ξένης κυριαρχίας». Έτσι αντιτάχτηκαν στις απαιτήσεις του με «φοροδιαφυγή και κλοπή της κρατικής περιουσίας». Αυτή η στάση «έγινε μια παράδοση που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα».

Στη συνέχεια ήρθε ο 19^{ος} αιώνας, που σημαδεύτηκε κυρίως από τον απελευθερωτικό πόλεμο του 1820.²⁹ Οι αντάρτες θεώρησαν το πελατειακό σύστημα ως έναν ενιαίο πυρήνα για την πολιτική οργάνωση της αντίστασης. Οι μουχτάρηδες δικτυώθηκαν στην επανάσταση οριζόντια και κάθετα κι έτσι «προέκυψαν δίκτυα σε μορφή πυραμίδας». Σε αυτούς προστέθηκαν και οι αρχηγοί των κλεφτών, ως φορείς του ένοπλου αγώνα, αφού εδώ και εκατοντάδες χρόνια αμύνονταν κατά της οθωμανικής κυριαρχίας. Μαζί με τους μουχτάρηδες αποτέλεσαν την άρχουσα τάξη, η οποία οργανώθηκε με βάση το πελατειακό σύστημα. Μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, έπρεπε να προσφύγει και η βασιλική οικογένεια «σε αυτό το δίκτυο των πελατειακών σχέσεων», και έτσι προέκυψε από αυτούς ένα «σύστημα διακυβέρνησης». Οι πάτρωνες είχαν τώρα «πρόσβαση σε χρήματα του δημοσίου». Κατά συνέπεια, αναμιγνύονταν ολοένα και περισσότερο στην πολιτική, κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα «ότι οι πελατειακές σχέσεις μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και

²⁷Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ.527κ.ε.; Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 15κ.ε.; Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 85Φ.; Richter, *Griechenland III* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 406Φ.

²⁸Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ.528.

²⁹Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ.528Φ. Τα ακόλουθα παραθέματα, στο ίδιο.

για πολιτικούς σκοπούς». Διότι τότε κατέστη δυνατόν «να γίνονται χάρες στους υποτελείς [...]». Επιπλέον, χρησιμοποιούσαν συχνά τα κλεμμένα κρατικά κεφάλαια ή μεσολαβούσαν για να δοθούν θέσεις στο δημόσιο», ενώ οι υποτελείς από την πλευρά τους τελειοποιούσαν τους μηχανισμούς άμυνας κατά του κράτους, όπως η φοροδιαφυγή και η κλοπή των δημόσιων αγαθών.

Στο πλαίσιο του μοναδικού πλέον βρετανικού προτεκτοράτου αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1860 το σύστημα των πολιτικών κομμάτων, το οποίο υπέστη στη συνέχεια πολλές αλλαγές. Στο τέλος διασπάστηκε σε φιλοβασιλικό και δημοκρατικό στρατόπεδο, αλλά και στις δύο παρατάξεις είχε διεισδύσει το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων. Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για «πελατειακά δίκτυα», που εξακολουθούν να ελέγχονται μέχρι και σήμερα από τους ηγέτες των κομμάτων και τους υψηλά ιστάμενους. Τα κρατικά κεφάλαια αποτελούν πρόσφορο έδαφος γι' αυτούς: τα αποκτούν και τα διανέμουν στους οπαδούς τους. Σύμφωνα με τον Ρίχτερ, δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο ένα συνονθύλευμα, το οποίο χαρακτηρίζεται από «ευνοιοκρατία», «νεποτισμό», «διαφθορά», «χάρες» (ρουσφέτια), «δωροδοκίες» και συνεχή κατάληψη θέσεων στον δημόσιο τομέα.³⁰

Σε γενικές γραμμές, οι πελατειακές σχέσεις έχουν εξελιχθεί σε ένα γενικό κοινωνικό φαινόμενο με καταστροφικές συνέπειες για την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Συνέπεια όλων αυτών ήταν να ακολουθήσει ένα χρόνιο δημόσιο χρέος και οι «περιβόητες» κρατικές πτωχεύσεις. Παράλληλα, οι Έλληνες πολιτικοί πίστεψαν πως λόγω της γεωστρατηγικής της σημασίας η χώρα θα προστατευόταν από την ολοκληρωτική κατάρρευση από τις προστάτιδες δυνάμεις – πρώτα από την Αγγλία, έπειτα από τις ΗΠΑ και από τη δεκαετία του 1980 από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ή την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, οι παρεχόμενες επιχορηγήσεις και τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν μόνο για να καλύψουν τα δημοσιονομικά ελλείμματα και να διατηρήσουν το «πελατειακό σύστημα σε μορφή πυραμίδας», ενώ απουσίασε η οικονομική πρόοδος και ιδιαίτερα η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας.

Σύμφωνα με τον Ρίχτερ, η παντοδυναμία των πελατειακών σχέσεων μπορεί να αποδειχθεί επίσης και από την επιρροή τους στις εσωτερικές και εξωτερικές

³⁰Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ.528Φ.

παραμέτρους της ελληνικής ιστορίας. Κατά τη διάρκεια των δύο δικτατοριών (κυβέρνηση Μεταξά 1936-1941 και στρατιωτική χούντα 1967-1974) είχε γίνει ακόμη πιο ισχυρή, γιατί τώρα πλούτισαν και οι λιγότερο εύποροι στρατιωτικοί. Οι πελατειακές σχέσεις διατηρήθηκαν ακόμα και κατά την εμφάνιση των μεγάλων ιδεολογιών του 20^{ου} αιώνα, του φασισμού και του κομμουνισμού. Γι' αυτό είναι εύστοχο να γίνεται λόγος, αναφορικά με την Ελλάδα και τα Βαλκάνια, για «πελατειακό σύστημα του φασισμού» και για «πελατειακό σύστημα του κομμουνισμού».

Αυτή η έννοια του πελατειακού συστήματος διαμορφώθηκε στο έργο του Ρίχτερ από τη συγγραφή της διδακτορικής του διατριβής κι έπειτα και διατρέχει πλέον όλη την πολιτική του σκέψη. Παράλληλα, ο Ρίχτερ πέφτει συχνά σε αντιφάσεις, γιατί έχει την τάση να στιγματίζει τους Έλληνες πολιτικούς και τα κόμματά τους ως «εφευρέτες» του πελατειακού συστήματος. Όταν, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο πιο σημαντικός εκφραστής της δημοκρατικής παράταξης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30, κατά την έναρξη της δεύτερης θητείας του ως πρωθυπουργός (1917-1920) είχε αναγάγει για πρώτη φορά τις πελατειακές σχέσεις σε πολιτικό όργανο εξουσίας, το οποίο και δεν ξεφορτώθηκε ποτέ,³¹ τότε οδηγεί τη θεωρία Μουχτάρ (Muchtar) στα όρια του παραλόγου.

Η θεωρία του Ρίχτερ περί «πελατειακών σχέσεων» αποτελεί ιδεολογική παραποίηση της ιστορίας. Το σύστημα Μουχτάρ δεν υπήρχε στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι μια εκδοχή που έχει προστεθεί από τον ίδιο και δεν αποτελεί επίμαχο σημείο της ιστορικής έρευνας.

Η προ-εθνική ιστορία της Ελλάδας έχει εντελώς διαφορετικά βασικά χαρακτηριστικά. Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 η υποταγμένη Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε ενσωματωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως μια θρησκευτική οντότητα (millet-i-rum: έθνος των Ρωμαίων).³² Παράλληλα, οι χριστιανοί ορθόδοξοι έμποροι (Φαναριώτες) αναρριχήθηκαν στους κόλπους της οθωμανικής άρχουσας τάξης, ενώ ο ορθόδοξος κλήρος, που

³¹Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ.116.

³²Σύγκρ. εδώ και παρακάτω Halil İnalcık/Donald Quataerd (εκδ.), *The Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994; John Lampe/Marvin Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982; συμπληρωματικά, τη σύντομη αλλά περιεκτική παρουσίαση στο Ιωάννης Τσελέπος, *Kleine Geschichte Griechenlands. Von der Staatsgründung bis heute*, München 2014, σ.13κ.ε.

συνενώθηκε με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ανέλαβε τα διοικητικά καθήκοντα, συμπεριλαμβανομένης και της επιβολής φόρων. Όταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα περιήλθε η Οθωμανική Αυτοκρατορία σε μια σοβαρή εσωτερική διαρθρωτική κρίση και δεν υπήρχε πλέον η δυνατότητα να προσφέρει στους Φαναριώτες και στην τάξη των διανοούμενων –η οποία είχε εντωμεταξύ δημιουργηθεί– περαιτέρω δυνατότητες εξέλιξης, αυτοί απομακρύνθηκαν από την προστάτιδα δύναμη. Ανακάλυψαν τον γαλλικό Διαφωτισμό και το αξίωμα που πήγαζε από αυτόν, δηλαδή τη λαϊκή κυριαρχία ως εναλλακτική λύση, και τάχθηκαν με την επανάσταση κατά των Οθωμανών. Ως αποτέλεσμα, κατέφυγαν σε ένα σύστημα Μουχτάρ, το οποίο ήταν ούτως ή άλλως ανύπαρκτο. Ωστόσο, η νέα άρχουσα τάξη δεν κατάφερε να αποτινάξει με τις δικές της δυνάμεις την οθωμανική κυριαρχία, παρά την ένταξη των Κλεφτών σε αυτή στα δέκα χρόνια της εξέγερσης και του εμφυλίου πολέμου. Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκαν την υποστήριξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων, δηλαδή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, οι οποίες τους επέβαλαν ως συμβιβαστική λύση τη μοναρχία, οι απολυταρχικές τάσεις της οποίας περιορίστηκαν μόνο το 1843, με τη συνταγματική επανάσταση.

Αναμφισβήτητα, η πολιτική ιστορία του ελληνικού έθνους-κράτους και της Διασποράς του χαρακτηρίστηκε από περιόδους παρακμής, στις οποίες η διαφθορά και η υπόσχεση διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Ωστόσο συχνά υπερίσχυσαν ιστορικές συγκυρίες, στη διάρκεια των οποίων οι κυβερνήσεις χειρίστηκαν με επιτυχία δύσκολες καταστάσεις, επέβαλαν διοικητικές μεταρρυθμίσεις και προώθησαν την ανάπτυξη των υποδομών του εμπορίου και του βιομηχανικού κεφαλαίου, υπό τις ακραίες συνθήκες μιας αναδυόμενης αγοράς, καθοδηγούμενης από την εξωτερική πολιτική. Αυτή τη σελίδα, όχι μόνο την έχει αποκρύψει ο Ρίχτερ προβάλλοντας την ετυμηγορία των «πελατειακών σχέσεων», αλλά την αρνήθηκε ρητά.

Για την ιστορία και τον ρόλο των «πελατειακών σχέσεων» υπάρχει σήμερα εκτενής βιβλιογραφία, από την οποία προκύπτει πως η διαφθορά και το «πελατειακό σύστημα» είναι διαδεδομένα παγκοσμίως. Σε καμία περίπτωση δεν εγγράφονται ως μη ιστορική οντότητα στην εκάστοτε κοινωνία, παρά είναι διαμορφωμένα διαρθρωτικά. Ο «πελατειακές σχέσεις» είναι τόσο βαθιά ριζωμένες στο Ηνωμένο Βασίλειο, την Ιαπωνία, τη Λατινική Αμερική, τη Νοτιοανατολική Ασία, τη Ρωσία, τις

Ηνωμένες Πολιτείες και τη Γερμανία, όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα. Ωστόσο, δεν πρέπει να αποσιωπηθούν κάποια σημαντικά στοιχεία, τα οποία διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Για παράδειγμα, τα πελατειακά δίκτυα σημαντικών γερμανικών φορέων είναι άγνωστα στην Ελλάδα, ενώ ο όμιλος Siemens έχει χρησιμοποιήσει τα μαύρα ταμεία του στην Ελλάδα, τη Γερμανία και άλλα μέρη του κόσμου, για να κερδίσει τις δημόσιες συμβάσεις. Αν ο Ρίχτερ καλύπτει το σύνολο της ελληνικής ιστορίας με τον μανδύα του «πελατειακού συστήματος» και εκμεταλλεύεται την καθημερινή πολιτική, αντιδρά με μια ιστοριοπολιτική μεροληψία που δεν μπορούμε να δεχτούμε.

Η «Δυτική Ευρώπη» ως πρότυπο αξίας

Όποιος με πολυετή του έρευνα κρίνει τόσο σκληρά, χρειάζεται και ένα σύστημα αξιών. Αυτό όμως που δεν έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση για τον Ρίχτερ από τη δεκαετία του 1990 είναι η Δυτική Ευρώπη. Αναφέρεται σε αυτό το μοντέλο παντού. Ωστόσο, υπάρχουν μόνο λίγες ουσιαστικές δηλώσεις στις δημοσιεύσεις του, και αυτό που βρίσκουμε είναι χυδαία κομμάτια του ευρωκεντρισμού.

Ως κυριότερο μάρτυρα της δυτικοποίησης (προσέγγισης στη Δύση) αναφέρει ο Ρίχτερ τον ισπανό φιλόσοφο Ορτέγα ι Γκασέτ (Ortega y Gasset),³³ αλλά χρησιμοποιεί για δικούς του σκοπούς την Ευρώπη του Γκασέτ, η οποία παρουσιάζεται στο έργο μέσα από το τρίπτυχο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, του Χριστιανισμού/Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ.

Σύμφωνα με τον λόγο του Ρίχτερ, η «Δυτική Ευρώπη» συνιστά μια αδιάλειπτη ιστορία προόδου. Ξεκίνησε με τον διαχωρισμό της εκκλησίας και κράτους στον Μεσαίωνα. Στην περίοδο της Αναγέννησης δημιουργήθηκε μια συνειδητοποιημένη αστική τάξη, η οποία οικειοποιήθηκε το κράτος. Στη συνέχεια ακολούθησε η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση και στην περίοδο του Διαφωτισμού το δημιούργημα «Δυτική Ευρώπη» βρέθηκε στο αποκορύφωμά του. Από τότε στέκεται μπροστά μας σαν ένα ακλόνητο καταφύγιο της αντιπροσωπευτικής κομματικής

³³Richter, *Die politische Kultur Griechenlands* (όπως η υποσημείωση 18), σ.527. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο, στο απόσπασμα: «Wer ist ein Europäer?».

δημοκρατίας και χαρακτηρίζεται από «πολιτικό πλουραλισμό» και «πολυπολιτισμικότητα».

Είναι κατανοητό ότι αυτή η επιθυμητή εικόνα δεν εξασθενίζει τα γεγονότα. Οι μεγάλες καταστροφές με τις οποίες ικανοποιείται η «Δυτική Ευρώπη» και ο κόσμος από τον 17^ο αιώνα –ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648), ο Επταετής Πόλεμος (1756-1763), οι καταστροφικές συνέπειες της αποικιακής επέκτασης, οι φασιστικές δικτατορίες στην κεντρική και νότια Ευρώπη και οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι-για να αναφέρω μόνο τους σημαντικότερους πολέμους– δεν ταιριάζουν με το αξίωμα μιας «πολύ ομογενοποιημένης Ευρώπης», γιατί έτσι θα αμφισβητούνταν καθετί κανονιστικό.

Επιπλέον, ο Ρίχτερ αποδίδει μεγάλη σημασία στη διαπίστωση ότι η «Δυτική Ευρώπη» περιορίστηκε πάντα στα γεωγραφικά όρια της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης. Έτσι, η περιοχή των Βαλκανίων τελείωνε εκεί που σταματούσε η Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Από εκεί ξεκίνησε ο οριενταλισμός, του οποίου τις παραποιημένες εικόνες έχουμε ήδη γνωρίσει από το παράδειγμα των ελληνικών πελατειακών σχέσεων. Αυτή την κοινότοπη διχοτόμηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης υποστήριξε ο Ρίχτερ, αλλά ταυτόχρονα την προσάρμοσε και την απλούστευσε για τους σκοπούς του.

Ένα κριτικό σχόλιο σχετικά με αυτή την ασήμαντη εκδοχή του ευρωκεντρισμού είναι ίσως περιττό. Η «Δυτικοευρωπαϊκή» κανονιστικότητα του Ρίχτερ επεκτείνει την εθνοκρατική ιστορική προσέγγιση χωρίς να έρχεται σε αντίθεση με τις παγίδες μιας διακρατικής και διαπολιτισμικής προοπτικής. Την ίδια στιγμή ο Ρίχτερ μεταφέρει ένα κρυφό μήνυμα: Ο ακρογωνιαίος λίθος της «Δυτικής Ευρώπης» του είναι η Γερμανία. Ενώ οι δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας εκτέθηκαν λόγω του παρεμβατισμού τους, μόνο κακό έφεραν στην Ελλάδα, ενθαρρύνοντας τις «πελατειακές σχέσεις» εκ των έξω, ενώ η Γερμανία ήταν πάντοτε αντίθετη. Για παράδειγμα, όταν ο φιλογερμανός βασιλιάς Κωνσταντίνος προσπάθησε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου να απελευθερώσει τη χώρα του από αυτή την «εξάρτηση των πελατειακών σχέσεων» βρέθηκε σε αδιέξοδο.³⁴

³⁴Στο ίδιο, σ. 528.

Ακόμα και η γερμανική κατοχή των ετών 1941 έως 1944 ήταν τελικά ένα «δώρο», επειδή εμπόδισε την ολιγαρχία του «πελατειακού συστήματος» να έχει πρόσβαση στα κρατικά ταμεία. Και έτσι έχει η κατάσταση, σύμφωνα με τον Ρίχτερ ακόμη και σήμερα: μόνο η Δυτική Ευρώπη κατάφερε βοηθούμενη από τις έμπειρες «πολιτικές αυθεντίες» να εξαλείψει το «πελατειακό σύστημα» με αυστηρό έλεγχο του ελληνικού προϋπολογισμού και να επιφέρει «αλλαγή στο σύστημα».³⁵

Μιλитарισμός έναντι στρατιωτικής ιστοριογραφίας

Μετά από τους απελευθερωτικούς πολέμους, η Ελλάδα έχει συμμετάσχει σε πολεμικές δράσεις, είτε ως αποτέλεσμα της δικής της επεκτατικής πολιτικής είτε γιατί δέχτηκε επίθεση από τις φασιστικές δυνάμεις του Άξονα. Ο Ρίχτερ έχει αφιερώσει σημαντικά τμήματα των δημοσιεύσεών του σε αυτή την πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας. Μερικές φορές τις έχει ενσωματώσει σε συνολική παρουσιάσή του, όπως για παράδειγμα οι επιχειρήσεις της Αντάντ (Entente) και των Κεντρικών Δυνάμεων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του γερμανικού επιθετικού πολέμου κατά της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1941.³⁶ Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις κατά τις οποίες ξεπερνάει τα όρια και επιδιώκει μια λεπτομερή ανακατασκευή των μαχών. Αυτό συμβαίνει στην περιγραφή της ελληνικής επίθεσης στη Μικρά Ασία το 1921-22, στην ανασυγκρότηση των γερμανικών αερομεταφερόμενων επιχειρήσεων στην Κρήτη και στην αντιπαράθεση με τους στρατιωτικούς παράγοντες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.³⁷

Εκτός από την προκύπτουσα δυσαναλογία, αυτή η προσέγγιση δεν αξίζει καμιά κριτική από μεθοδολογική άποψη και δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί που, παρά τις επιφυλάξεις τους, ανατρέχουν σε αυτά τα αποσπάσματα. Εντούτοις, καθίσταται προβληματικό όταν ο Ρίχτερ κρίνει τα σενάρια υπερβολικής βίας αποκλειστικά από την άποψη της εγγενούς στρατιωτικής συνέπειας και της αποτελεσματικότητας ή

³⁵Στο ίδιο, σ. 532.

³⁶Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ.60 κ.ε., σ.64 κ.ε. και σ. 88κ.ε.; Richter, *Griechenland III* (όπως η υποσημείωση 17), σ.44κ.ε., σ.49κ.ε. και σ.64κ.ε.

³⁷Richter, *Griechenland I* (όπως η υποσημείωση 17), σ.162–204; Richter, *Operation Merkur* (όπως η υποσημείωση 18), σ.59-243; Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ. 194–443.

αναποτελεσματικότητάς τους. Ως αποτέλεσμα, χάνει όλη την απόσταση από το γεγονός, έτσι ώστε το πλαίσιο και οι συνέπειες να απομακρύνονται από το οπτικό του πεδίο. Στη συνέχεια γίνεται μέρος της μιας ή της άλλης πλευράς, ξαναγυρνά στις μάχες και αναρωτιέται τι θα μπορούσε να κάνει καλύτερα και ποιες θα ήταν οι συνέπειες για την πορεία του πολέμου.

Ο Ρίχτερ μάς θυμίζει τους τότε βετεράνους του πολέμου, που συναντάμε ξανά και ξανά στα στρατιωτικά αρχεία, σκυμμένους πάνω από τους χάρτες, χωρίς να έχουν επίγνωση του τι έχουν προκαλέσει παλιότερα ως πρόθυμοι δράστες μιας αμείλικτης στρατιωτικής δύναμης, που έχει τη δική της λογική –για να μην αναφερθούμε στα καταδικαστέα διεθνή εγκλήματα, που σε καμία περίπτωση δεν διαπράχθηκαν «κατά λάθος».

Ο Ρίχτερ μάς παρουσιάζει γι' αυτά τα ευρήματα πολλά τεκμήρια. Παράλληλα, θα περιοριστούμε στο εκ των υστέρων μεθοδολογικά ανεπίτρεπτο περιστατικό του στρατηγού, ο οποίος κατά την εκτίμηση των στρατηγικών διαστάσεων μιας «εκστρατείας» δεν επιβάλλει αυτοσυγκράτηση. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, σε μια ενότητα στο βιβλίο του για τη Μάχη της Κρήτης, με τίτλο «Κριτική στη Μάχη της Κρήτης», ότι με την Κρήτη ως «αεροπλανοφόρο» θα μπορούσε, με τη σθεναρή υποστήριξη της προέλασης του Rommel στην Αίγυπτο, [...] να αποσταθεροποιηθεί ολόκληρη η βρετανική θέση στη Μέση Ανατολή.³⁸ Ωστόσο, ο Χίτλερ διέταξε την επιδρομή στην Ελλάδα (επιχείρηση «Ερμής») μόνο για να προστατεύσει τη νότια πλευρά της επικείμενης επίθεσης στη Σοβιετική Ένωση. Η ίδια η επέκταση στη Μέση Ανατολή επρόκειτο να αναβληθεί μετά την «αστραπιαία νίκη» στην Ανατολή. Και ο Ρίχτερ συνεχίζει: «Ειδικότερα, ο Χίτλερ έχασε τη μοναδική ευκαιρία να μην χάσει τον πόλεμο, εάν την είχε ποτέ». Τι κρίμα, να γίνονται τέτοιες δηλώσεις... Μέχρι τώρα γνωρίζαμε τέτοια πράγματα μόνο από τα απομνημονεύματα των στρατηγών της Βέρμαχτ (Wehrmacht), ειδικά αυτών του πολεμικού ναυτικού και της πολεμικής αεροπορίας, καθώς είχαν ήδη επιλέξει το 1940 γι' αυτή τη στρατηγική εκδοχή της δεύτερης επίθεσης σύμφωνα με την παγκόσμια ηγεμονία.³⁹ Αυτή η

³⁸Richter, *Operation Merkur* (όπως η υποσημείωση 18), σ.273. Το ακόλουθο παράθεμα στο ίδιο.

³⁹Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να δει κανείς τα επιχειρησιακά σχέδια κατά της Κρήτης, που άρχισαν το καλοκαίρι του 1940 μετά την κατάκτηση της Γαλλίας. Αυτή τη χρονική στιγμή η Βρετανία έπρεπε επίσης να επιτεθεί στα άκρα της αυτοκρατορίας της. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ιταλία ωθήθηκε να επιτεθεί στην Αίγυπτο και στη συνέχεια οι γερμανικές μεραρχίες έπρεπε να κατακτήσουν την Κρήτη

αποδοκιμασία οδηγεί επίσης τον Ρίχτερ στο να κατακρίνει σκληρά όλους εκείνους που ισχυρίζονται ότι η «Βαλκανική Εκστρατεία» και η «Κατάκτηση της Κρήτης» καθυστέρησε σημαντικά την έναρξη της επίθεσης κατά της Σοβιετικής Ένωσης κατά έξι εβδομάδες, λόγω της απροσδόκητα ισχυρής στρατιωτικής και πολιτικής αντίστασης.⁴⁰

Τέτοιες υποθέσεις είναι αναμφισβήτητα υπερβολικές, αλλά η γενικευμένη και υπεραπλουστευμένη απόρριψη του Ρίχτερ είναι κατακριτέα. Από τις καταχωρίσεις στο ημερολόγιο πολέμου του επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου Φράντς Χάλντερ (Franz Halder) μπορούμε, για παράδειγμα, να πληροφορηθούμε, για τον Μάιο του 1941, πως οι μεγάλες απώλειες και η χρονική καθυστέρηση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην Κρήτη έθεσαν υπό αμφισβήτηση στην πράξη την έναρξη της επίθεσης της «Επιχείρησης Μπαρμπαρόσα».⁴¹ Στο τέλος, τηρήθηκε η ημερομηνία προέλασης και επίθεσης (22 Ιουνίου 1941), ωστόσο οι στρατιωτικές δυνάμεις είχαν εξασθενήσει. Όλα αυτά δεν τα λαμβάνει υπόψη ο Ρίχτερ. Δεν φαίνεται να τον σταματά ούτε και η συζήτηση που διεξάγεται εδώ και δεκαετίες στον τομέα της έρευνας στρατιωτικής ιστορίας. Την έλαβε υπόψη μόνο σε κάποιο βαθμό σε ένα δοκίμιο που δημοσιεύτηκε το 1995, κι αυτό μονάχα γιατί του φάνηκε χρήσιμη, προκειμένου να υποστηρίξει την επιχειρηματολογία του.⁴²

από την Αίγυπτο. Ακόμη και αργότερα η επιθετικότητα ενάντια στην Κρήτη είχε μόνο οριακά σχέση με την επιχείρηση «Barbarossa».

⁴⁰Richter, *Operation Merkur* (όπως η υποσημείωση 18), σ.284Φ

⁴¹Αρχηγός του γενικού Επιτελείου F. Halder, *Kriegstagebuch*, τόμος. II, Stuttgart 1963, σ.407 (12 Μαΐου 1941), σ.430 (27 Μαΐου 1941).

⁴²Heinz A. Richter, *Die Auswirkungen der Operation Marita und Merkur auf den Beginn des Unternehmens Barbarossa*, στο: Thetis, τεύχος. 2, Mannheim 1995, σ.203–216. Γύρω στο τέλος του πολέμου και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, σχεδόν το σύνολο της ναζιστικής ηγεσίας εκτιμούσε ότι λόγω της «εκστρατείας στα Βαλκάνια» χάθηκαν έξι εβδομάδες, που ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για τη νίκη του γερμανικού στρατού κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Μόνο ο Halder το είδε αυτό διαφορετικά, αλλά αναγνώρισε επίσης ότι οι δυνατότητες επίθεσης μειώθηκαν σημαντικά (δες υποσημείωση 40). Ως εκ τούτου ο Richter τον ανέδειξε ως κύριο μάρτυρα. Ωστόσο, ο ίδιος δεν καταφεύγει στο ημερολόγιο πολέμου, το οποίο εδώ και καιρό είχε δοθεί στη δημοσιότητα, αλλά χρησιμοποιεί στη βιβλιογραφία του μια γραπτή επιστολή του Halder από τα μεταπολεμικά χρόνια, δημοσιευμένη σε αγγλική δευτερογενή πηγή. Έτσι του διαφεύγει ότι μετά τις 20 Μαΐου του 1941 η στρατιωτική διοίκηση συζητούσε σοβαρά μια μετατόπιση της ημερομηνίας επίθεσης κατά της ΕΣΣΔ, κι αυτό λόγω των απρόσμενα μεγάλων απωλειών που καταγράφηκαν στους Γερμανούς που επιχείρησαν την απόβαση στην Κρήτη. Παράλληλα, μέχρι τις 25 Μαΐου δεν απέκλεισαν μάλιστα μια αποτυχία στην επιχείρηση «Ερμής», με απρόβλεπτες συνέπειες στον στρατιωτικό και πολιτικό τομέα. Εδώ επρόκειτο για προβλήματα στρατηγικής και λειτουργικότητας. Ωστόσο, καθοριστικής σημασίας για την ημερομηνία επίθεσης της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» υπήρξαν οι στρατηγικές αποφάσεις που πάρθηκαν μετά από την έξοδο της Γιουγκοσλαβίας από το Τριμερές Σύμφωνο στις 27 Μαρτίου του 1941, η οποία και προκάλεσε έκπληξη στη ναζιστική ηγεσία. Έτσι, η τόσο σημαντική από πλευράς

Εντωμεταξύ, ο Ρίχτερ ασχολείται επίσης με το επιχειρησιακό επίπεδο των στρατιωτικών μαχών. Και εδώ ασχολείται πρωτίστως με την ανακατασκευή των ευκαιριών που χάνονται από τη γερμανική αντιμαχόμενη παράταξη. Έτσι, επιβεβαιώνει το Γενικό Επιτελείο του 12^{ου} Στρατεύματος, που πραγματοποίησε την επίθεση στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, ότι κατά την επίθεση στη βαριά οχυρωμένη γραμμή Μεταξά θα έπρεπε να είχε λάβει υπόψη τις άσκοπες απώλειες. Ωστόσο, ο ίδιος θα μπορούσε εύκολα να είχε αποφύγει αυτή τη βαριά οχυρωμένη αμυντική θέση με την απόφαση που είχε παρθεί για επίθεση στη Γιουγκοσλαβία.⁴³ Ακόμη και το επιχειρησιακό σχέδιο που είχε επιβληθεί από τον Kurt Student, διοικητή του 11^{ου} Αεροπορικού Σώματος για τις αερομεταφερόμενες επιχειρήσεις στην Κρήτη θα μπορούσε κανείς «να το παρατηρήσει κουνώντας το κεφάλι του», διότι οι αλεξιπτωτιστές είχαν πέσει εκεί ακριβώς που τους περίμενε η βρετανική άμυνα, που είχε προετοιμαστεί κατάλληλα γι' αυτό: «σπάνια έχει ξεκινήσει μια επιχείρηση με τόση άγνοια. Γι' αυτό ευθύνεται ο 4^{ος} εναέριος στόλος και η 12^η ΑΟΚ [Armee-Oberkommando]»⁴⁴ και κατά συνέπεια υπήρξαν μεγάλες απώλειες. Ταυτόχρονα, ο Ρίχτερ ασκεί σκληρή κριτική στον Χίτλερ, διότι ο τελευταίος έβγαλε λανθασμένα συμπεράσματα –σε αντίθεση με τους συμμάχους– ότι τα στρατεύματα των αλεξιπτωτιστών δεν είχαν αρκετό χρόνο στη διάθεσή τους.⁴⁵

Όποιος τώρα υποθέτει ότι ο Ρίχτερ μέσα από τη σκληρή κριτική του απέκτησε κάποια γενικότερη απόσταση απέναντι στα τεκταινόμενα των γερμανών επιδρομών, θα πάρει το μάθημά του: σε κανένα σημείο του έργου του δεν θεωρεί σκόπιμο να αναφέρει ότι αυτός ο επιθετικός πόλεμος ήταν αντίθετος προς το Διεθνές Δίκαιο, σύμφωνα με τη Γενική Συνθήκη Αποκηρύξεως του Πολέμου, γνωστή ως Kellogg-Briand Pact (ή Σύμφωνο των Παρισίων) του 1928, η οποία επικυρώθηκε και από τη Γερμανία. Αντί αυτού, εγκωμιάζε τη γερμανική «τακτική επίθεσης που

οικονομίας «άτυπη γερμανική αυτοκρατορία», που χτιζόταν με πολύ κόπο επί είκοσι χρόνια, κινδύνευε να καταστραφεί στον χώρο των Βαλκανίων, με απρόβλεπτα επακόλουθα. Γι' αυτό αποφασίστηκε, μαζί με την Ελλάδα, της οποίας η υποδούλωση ήταν σαφής από τις 4 Νοεμβρίου 1940, να επιτεθούν και στη Γιουγκοσλαβία, αναβάλλοντας για τέσσερις εβδομάδες την επίθεση στη Σοβιετική Ένωση. Ευχαριστώ τον Martin Seckendorf για τη βοήθειά του στην αποσαφήνιση αυτού του περίπλοκου στρατιωτικού-ιστορικού ζητήματος.

⁴³Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ.50Φ.

⁴⁴Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ.65.

⁴⁵Στο ίδιο, σ. 70.

αναπτύχθηκε από τον 19^ο αιώνα, που εκπαίδευσε όλους τους στρατιώτες ώστε να σκέφτονται και να πράττουν ανεξάρτητα». Επίσης εξαίρει το αξίωμα της «διαταγής και εκτέλεσης», το οποίο ήταν πολύ ανώτερο και διαδεδομένο, από τους συμμάχους μέχρι τα ανώτερα επιτελεία.⁴⁶

Όπου είναι απαραίτητο, συστήνεται και στους Γερμανούς στρατηγούς, όπως στον Χέλμουτ Φέλμυ (Hellmuth Felmy), Διοικητή της Νότιας Ελλάδας,⁴⁷ στον οποίο αναγνώρισε ιδιαίτερα ότι τον χειμώνα του 1941-42 έκανε τα πάντα για να αποφύγει τον λιμό.⁴⁸ Ιδιαίτερο σεβασμό δείχνει όμως και στις γερμανικές ενώσεις αλεξιπτωτιστών. Αν, παρόλα τα λάθη και τις αντιξοότητες, είχαν νικήσει στην Κρήτη, «αυτό θα αναδείκνυε τη στρατιωτική ποιότητα αυτού του στρατεύματος».⁴⁹ Αυτό θα το αναγνώριζαν πλήρως οι σύμμαχοι, αλλά ο Χίτλερ «έχασε την ευκαιρία που είχαν εξασφαλίσει οι αλεξιπτωτιστές στη Μέση Ανατολή, γεγονός το οποίο κατέστησε τελικά τα θύματα των αερομεταφερόμενων στρατευμάτων άνευ σημασίας».⁵⁰ Είναι κατανοητό ότι τέτοιου είδους εκτιμήσεις τις ακούνε πρόθυμα οι βετεράνοι και τα ενεργά μέλη των Αερομεταφερόμενων Μονάδων. Διότι ο Ρίχτερ δεν δίστασε επίσης να διαδώσει τις διαπιστώσεις του στις εφημερίδες τους και στο περιοδικό «Ο Γερμανός αλεξιπτωτιστής».⁵¹

Έτσι, το δίλημμα της στρατιωτικής ιστορίας του Ρίχτερ δεν αποσαφηνίστηκε πλήρως. Είναι επίσης έκδηλο ότι υποτιμά τα εγκλήματα πολέμου που διαπράχθηκαν από τον γερμανικό στρατό ή ότι χρεώνει τα εγκλήματα πολέμου και τις παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου στην αντίθετη πλευρά. Με αυτό το πρόβλημα όμως θα ασχοληθώ στο μεθεπόμενο κεφάλαιο.

⁴⁶Στο ίδιο, σ. 69.

⁴⁷Σύγκρ. την εισαγωγική παρατήρηση του Richter στην παρακάτω διπλωματική εργασία υπό την επίβλεψη του ιδίου: Hellmuth Felmy: Gerhard Weber, Hellmuth Felmy: *Stationen einer militärischen Karriere*, Mainz / Ruppolding 2010, σ.7Φ.

⁴⁸Richter, *Griechenland II* (όπως η υποσημείωση 17), σ.81.

⁴⁹Στο ίδιο, σ. 70.

⁵⁰Στο ίδιο, σ. 69.

⁵¹Heinz A. Richter, *Gegenseitige Erkenntnisse über die Feindlage vor der Operation Merkur*, στο: *Der Deutsche Fallschirmjäger*, 1(2011), σ.20–23; στο ίδιο. *Operation Merkur: Erfolg trotz widrigster Umstände*, στο: ίδιο, 2(2011), σ.27Φ; στο ίδιο., *Die Luftlandeoperation bei Korinth am 26 April 1941*, στο: ίδιο, 2(2011), σ.29–31.

Η δύναμη της επιρροής των μαρτύρων

Πρώτα θα ήθελα να εξετάσω ένα άλλο φαινόμενο: τη διαπιστωμένη εξάρτηση του Ρίχτερ από τους μάρτυρες, οι οποίοι ανήκουν σε πρώην ανώτερες κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις και ελίτ. Όποιος έχει ασχοληθεί σε βάθος με τα απομνημονεύματά τους και τις προφορικές και γραπτές αναφορές τους, που ήρθαν στο φως της δημοσιότητας, γνωρίζει από πικρή εμπειρία τι είδους προβλήματα συνδέονται με αυτό. Τα απομνημονεύματα που δημοσιεύουν οι ίδιοι (συχνά σε μορφή ημερολογίου) περιέχουν ιδιαίτερα προβληματικά σημεία. Διότι τις περισσότερες φορές προσπαθεί να παρουσιάσει την ευνοϊκή πλευρά του θέματος, να συγκαλύψει δυσάρεστες πτυχές στα γραφόμενά τους και να δικαιολογήσει τις σοβαρές ή ακόμα και καταστροφικές συνέπειες των πράξεών τους. Μπορούμε να τον αντιμετωπίσουμε μόνο εάν επαληθεύσουμε τα σενάρια τους με τις αναφορές των συντρόφων, ανταγωνιστών ή αντιπάλων τους και –στο μέτρο που είναι εφικτό– να τα ελέγξουμε με βάση τις αρχειακές πηγές. Παρ' όλες αυτές τις προφυλάξεις, παραμένει το πεδίο «ναρκοθετημένο» και ως εκ τούτου είναι συνετό να αντιμετωπίζουμε αυτό το είδος των ιστορικών αρχείων όσο το δυνατόν πιο προσεκτικά και να τα χρησιμοποιούμε πάντα ως δευτερογενείς πηγές.

Ωστόσο, στις συνεντεύξεις και στη γραπτή επικοινωνία με εμφανείς παράγοντες της σύγχρονης ιστορίας μπορεί να ξεπεραστεί αυτό το δίλημμα, τουλάχιστον εν μέρει, ενώ σε περίπτωση αμφιβολίας, μπορούμε να ζητήσουμε γραπτές πληροφορίες και να θέσουμε υπό αμφισβήτηση σχετικούς ισχυρισμούς. Ωστόσο, σε αυτές τις συζητήσεις εμφανίζεται αναπόφευκτα και μια άλλη δυσκολία: το πρόβλημα της εγγύτητας. Στον διάλογο με τους σύγχρονους μάρτυρες δημιουργούνται προσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε όλο το εύρος τους. Δημιουργούνται προσδοκίες και αναπτύσσονται φιλίες, που μπορεί να απογοητεύσουν όσους εμπλέκονται σε όλα αυτά, αν η μία πλευρά παρέχει έγγραφα και ιδιωτική αλληλογραφία, φωτογραφίες και άλλα τμήματα του προσωπικού της αρχειακού υλικού. Η διατήρηση της απαραίτητης απόστασης μετατρέπεται σε μια πράξη εξισορρόπησης, διότι δεν θα ήταν ηθικό να εκμεταλλευτούμε τα πρόσωπα που μας

παρέχουν τις πληροφορίες, να τα παραπλανήσουμε και τελικά στη συνέχεια να τα «ξεχάσουμε».⁵²

Ο ιστορικός Ρίχτερ αντιμετώπισε με ιδιαίτερο τρόπο τα προβλήματα αυτά. Όταν ξεκίνησε τη διδακτορική του διατριβή το 1967 με ερευνητική υποτροφία από τη στρατιωτική χούντα,⁵³ δεν υπήρχε δυνατότητα να ανατρέξει κανείς σε πρωτογενείς πηγές αναφορικά με τις βασικές πτυχές του ερευνητικού του αντικειμένου. Στον απόηχο του εμφυλίου πολέμου, των χρόνων της αποκατάστασης (παλινόρθωσης) και της νεοσύστατης στρατιωτικής χούντας, τα στοιχεία της αντίστασης εξαφανίστηκαν σε μεγάλο βαθμό. Τα αρχεία παρέμειναν κλειστά και αργότερα ακόμα υπήρξαν δυσλειτουργικά. Ακόμα και οι ξένες πηγές –όπως τα στοιχεία από τη Δυτική Γερμανία– χρειάστηκε να καταγραφούν εν μέρει. Κατά συνέπεια, οι γραπτές και προφορικές μαρτυρίες απέκτησαν μεγάλη σημασία για όλους εκείνους που ήθελαν να αποκτήσουν μια συνολική εικόνα. Όποιος αγνοούσε τους βασικούς κανόνες που περιγράφονται παραπάνω, ήταν αναπόφευκτο να αντιμετωπίσει αργά ή γρήγορα δυσκολίες.

Ο Ρίχτερ δεν φαίνεται να συνειδητοποιεί αυτό το δίλημμα. Δημιούργησε από αυτή την αντιξοότητα μια αρετή, όπως παραδέχτηκε ο ίδιος με ειλικρίνεια στον πρόλογο της διδακτορικής του διατριβής, στον δεύτερο τόμο της συνοπτικής παρουσιάσής του και στην έκδοση του Λογοθετόπουλου.⁵⁴ Στην αρχή της έρευνάς του στράφηκε αποκλειστικά σε συνεργάτες και υποστηρικτές της «εθνικής» αντίστασης, ενώ η προώθηση του σχεδίου του από τη στρατιωτική χούντα τού άνοιξε πιθανόν τις πόρτες. Επιπλέον, οι επιζήσαντες ακτιβιστές της Αριστερής Δημοκρατικής Αντίστασης ήταν εξόριστοι ή φυλακισμένοι. Από αυτές τις μονομερείς επαφές με τους μάρτυρες «δημιουργήθηκαν σχέσεις και φιλίες που παρέμειναν επί χρόνια

⁵²Στον διάλογο με «μικροπρεπείς ανθρώπους» υπάρχει μια διαφορετική προβληματική. Κατά κανόνα μιλούν μαζί μας, μόνο αν είναι σίγουροι για την ενσυναίσθησή μας. Ωστόσο, η προκύπτουσα «εγγύτητα στην αλληλεγγύη» δεν έχει σημασία, παρά την ανάγκη αναθεώρησης των δηλώσεών τους με βάση άλλες προφορικές ή γραπτές πηγές, διότι πάνω από όλα μοιράζονται μαζί μας εμπειρίες που ανήκουν στη συλλογική μνήμη της τάξης ή της κοινότητάς τους.

⁵³Στην προαναφερθείσα συνέντευξη στην εφημερίδα «Το Βήμα», ο Richter εξήγησε ότι το μόνο καλό επίτευγμα της στρατιωτικής χούντας ήταν ότι του απονεμήθηκε υποτροφία το 1967 για ερευνητικούς σκοπούς. Σύγκρ. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=181430>

⁵⁴Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.6, Heinz A. Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.9Φ.στο ίδιο, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.9Φ.

ζωντανές» και «μετέδιδαν πληροφορίες και γνώσεις, στις οποίες δεν είχαν πρόσβαση οι απλοί ιστορικοί». ⁵⁵ Οι «εμπειρίες» που είχαν αποκτηθεί τότε «του έδωσαν τη δυνατότητα» να κάνει μια «αρχή» στο ερευνητικό του πεδίο, «εμπειρίες ξένες για έναν ιστορικό που μελετά μόνο τα αρχεία».

Μετά το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας τον πλησίασε μια υποστηρίκτρια της Αριστεράς. Κατά τα άλλα, ωστόσο, δεν έβλεπε κανέναν λόγο να αλλάξει κάτι σε αυτό το κεντρικό σημείο της έρευνάς του. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν σπάνια συμβουλευόταν το ολοένα και πιο αποδοτικό αρχειακό υλικό. Τις περισσότερες πρωτογενείς πηγές που άντλησε για τις δημοσιεύσεις του τις έλαβε από τις συνομιλήτριες και τους συνομιλητές του και χρησιμοποίησε ως κύρια πηγή τα απομνημονεύματα των παλαιότερων πρωταγωνιστών. Από τη δεκαετία του 1980, ωστόσο, διεύρυνε και εμβάθυνε την έρευνά του σε μεγάλο βαθμό, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό. Ο Ρίχτερ όμως δεν είχε κανέναν λόγο να απέχει από τον μέχρι τότε τρόπο έρευνας. Οι σημαντικότερες πηγές, από τις οποίες αντλεί τις πληροφορίες του μέχρι σήμερα για τα βιβλία του και τα δοκίμιά του, είναι απομνημονεύματα, εκθέσεις και ιδιωτικά αρχεία των μαρτύρων.

Στη συνέχεια θα ήθελα να παραθέσω κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα και τις συνέπειες που απορρέουν από αυτά. Θα περιοριστώ σε τρεις μάρτυρες, άντρες και γυναίκες που επηρέασαν ιδιαίτερα την άποψη του Ρίχτερ για την ελληνική ιστορία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και της άμεσης μεταπολεμικής περιόδου. Ο πρώτος πρωταγωνιστής προερχόταν από τους κύριους κύκλους της κατοχικής κυβέρνησης. Η δεύτερη πηγή πληροφοριών ήταν ένα μέλος της ηγετικής ομάδας της «εθνικής» αντίστασης, ενώ η τρίτη μάρτυρας ανήκε στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς.

Η Ελισάβετ Λογοθετόπουλος, το γένος Χελ (Hell), ολοκλήρωσε το διδακτορικό της, σύμφωνα με τον Ρίχτερ, το 1911, υπό την επίβλεψη του Λούγιο Μπρεντάνο (Lujo Brentano) και στη συνέχεια παντρεύτηκε τον Έλληνα γιατρό γυναικολόγο Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, ο οποίος ολοκλήρωσε την επιστημονική του

⁵⁵Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.10. Το επόμενο παράθεμα στο ίδιο.

κατάρτιση στο Μόναχο.⁵⁶ Το ζεύγος μετακόμισε στην Αθήνα πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εκεί ο Λογοθετόπουλος έγινε διευθυντής του γυναικολογικού πανεπιστημιακού νοσοκομείου και αργότερα πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ η σύζυγός του διέπρεψε ως κυρία της Αυλής δίπλα στη Βασίλισσα Σοφία, σύζυγο του βασιλιά Κωνσταντίνου Ι. Και οι δύο παρέμειναν στενά συνδεδεμένοι με τη Γερμανία. Στα τέλη Απριλίου του 1941, ο Λογοθετόπουλος εντάχθηκε στην πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας, ενώ η σύζυγός του επισκέφθηκε αρκετές φορές τη Γερμανία.⁵⁷

Ο Ρίχτερ γνώρισε στην Αθήνα τη χήρα του έκθετου δωσίλογου το 1967, η οποία έδειξε «μεγάλο ενδιαφέρον για το έργο του» και «προσπάθησε με κάθε τρόπο να τον υποστηρίξει».⁵⁸ Με τη βοήθειά της έκανε τις πρώτες του επαφές με πρώην παράγοντες της Κατοχής και ήρθε σε επαφή «με πολλούς ανθρώπους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Μεταξύ αυτών ήταν πολλές προσωπικότητες που είχαν απομονωθεί κοινωνικά από το τέλος του πολέμου, επειδή θεωρούνταν συνεργάτες των Ναζί. Χωρίς τη βοήθειά τους θα είχαν αποτύχει τότε τα αποτελέσματα των ερευνών μου σε μεγάλο βαθμό». Στο τέλος της παραμονής του, η Ελισάβετ Λογοθετόπουλος του παρέδωσε το δεύτερο μέρος του έργου της που περιείχε τις οικογενειακές αναμνήσεις από τα χρόνια του πολέμου, ένα αντίτυπο που περιείχε τη δημοσιευμένη απολογία του συζύγου της από το 1948 και ένα αντίγραφο με τη γερμανική μετάφραση που είχε κάνει ο ίδιος. Αυτές τις πηγές παραθέτει μέχρι σήμερα ο Ρίχτερ, ενώ παράλληλα υιοθέτησε σχεδόν απερίφραστα τους ισχυρισμούς του Λογοθετόπουλου. Προκειμένου να αποδείξω πού τον οδήγησε αυτό και σε ποιες αντιφάσεις ενεπλάκη, θέλω να αναφερθώ σε μεταγενέστερες παρατηρήσεις και να διαλέξω ένα ιδιαίτερα σημαντικό παράδειγμα.

Στο συνοδευτικό σχόλιό του αναφέρεται ο Ρίχτερ στη δίκη των τριών κατοχικών κυβερνήσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα στην Αθήνα από τον Φεβρουάριο μέχρι τον

⁵⁶Richter, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.10Φ.

⁵⁷Στη εξέλιξη του μεταγενέστερου πρωθυπουργού στην κυβέρνηση συνεργασίας θα αναφερθώ στη συνέχεια, με την ευκαιρία της ανάλυσής μου σχετικά με τον τρόπο που ο Richter χειρίζεται το πρόβλημα των κυβερνήσεων συνεργασίας.

⁵⁸Richter, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.9. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο.

Μάιο του 1945.⁵⁹ Παράλληλα αναδιατυπώνει όλες τις επικρίσεις των μαρτύρων του συμφωνώντας και μεταφράζοντάς τα τελικά σε μια «δυτικοευρωπαϊκή ορολογία με στοιχεία κράτους δικαίου»: η νομική βάση αυτού του δικαστηρίου δεν είχε «με τις βασικές αρχές ενός κράτους δικαίου τίποτε το κακόβουλο», γράφει ο Ρίχτερ.⁶⁰ Η δίκη ξεκίνησε στις 21 Φεβρουαρίου του 1945 –μια ακόμη απόδειξη για τον Ρίχτερ ότι «το κράτος δικαίου» δεν έπαιξε κανέναν ρόλο. Ένα άλλο σκάνδαλο υπήρξε, κατά τους ισχυρισμούς του, το γεγονός ότι όλοι οι κατηγορούμενοι παρέμειναν φυλακισμένοι μέχρι την ετυμηγορία, ακόμη κι εκείνοι που τελικά αθωώθηκαν. Επιπλέον, ο αριθμός των μαρτύρων υπεράσπισης περιορίστηκε στα πέντε άτομα ανά κατηγορούμενο και παραχωρήθηκαν στην εισαγγελία σημαντικά πλεονεκτήματα της δίκης. Μέσα από την οπτική της τρίτης μάρτυρος θα γνωρίσουμε σε λίγο μια τελείως διαφορετική εκδοχή του Ρίχτερ.

Επίσης, η φιλία του με τον Κομνηνό Πυρομάγλου, τον πρώην στρατιωτικό διοικητή του «Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου» (ΕΔΕΣ), ξεκίνησε το 1967, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αθήνα με σκοπό την έρευνα. Στην εισαγωγή της διδακτορικής του διατριβής εξηγούσε ότι «του ήταν ιδιαίτερα ευγνώμων. Τον ενθάρρυνε συνέχεια, ήταν πάντα πρόθυμος να του δώσει πληροφορίες σχετικά με τις επιμέρους ερωτήσεις, ενώ μέσα από την επικοινωνιακή κριτική του τον κρατούσε σε εγρήγορση, χωρίς την οποία ήταν αδύνατη η συγγραφή ενός τέτοιου βιβλίου».⁶¹ Επίσης, ο Πυρομάγλου συνέβαλε και στη συγγραφή ενός εκτενούς προλόγου στη γαλλική γλώσσα.⁶² Ακόμη και στον δεύτερο τόμο της Τριλογίας του για την Ελλάδα, που δημοσιεύτηκε πενήντα χρόνια αργότερα, ο Ρίχτερ εξήρε τον μέντορά του, μιλώντας γι' αυτόν με τα καλύτερα λόγια, παρόλο που η ιστορική έρευνα αποδόμησε στο μεταξύ σε μεγάλο βαθμό τις μεταπολεμικές διηγήσεις του Πυρομάγλου: «Κατά την πρώτη μας συνάντηση αποδείχτηκε ένας ακέραιος δημοκράτης, ένας φανατικός Ευρωπαίος με αριστερές φιλελεύθερες ή σοσιαλδημοκρατικές τάσεις».⁶³ Σε αντίθεση με τους πρώην συνεργάτες του, δεν

⁵⁹Στο ίδιο, σ. 23Φ.

⁶⁰Στο ίδιο, σ. 23.

⁶¹Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.6.

⁶²Πυρομάγλου Κομνηνός, πρόλογος, στο: ίδιο, σ.13–20.

⁶³Richter, *Griechenland II* (17), S.10. (όπως στην υποσημείωση 17) ,σ.10. Το επόμενο παράθεμα στο ίδιο.

προσπάθησε ποτέ «να τον κατηχήσει πολιτικά [...] ή να του επιβάλει την κοσμοθεωρία του».

Εάν αυτή η ανάμνηση είναι αυθεντική, παραμένει κατά τον Ρίχτερ ένα ανοιχτό ερώτημα. Εντούτοις, μας εξηγεί γιατί ο ίδιος εμπιστεύτηκε τα απομνημονεύματα⁶⁴ και τις προφορικές μαρτυρίες του Πυρομάγλου χωρίς να τα ελέγξει και τον ανέδειξε σε σημαντικό αντίπαλο του αμφιλεγόμενου Ναπολέοντα Ζέρβα, αρχηγού της ΕΔΕΣ. Ισχυρίζεται ότι ο Πυρομάγλου ήταν σταθερός στις δημοκρατικές του πεποιθήσεις, δεν συμμετείχε στις ενδιάμεσες διαπραγματεύσεις κατάπαυσης του πυρός με τους Γερμανούς και δυστυχώς έχασε σταδιακά τον έλεγχο με τον Ζέρβα.⁶⁵ Επιπλέον, ο Ρίχτερ τολμάει να ισχυριστεί, σύμφωνα με τον πληροφοριοδότη του, ότι οι Βρετανοί είδαν τον κύριο εχθρό τους στην ΕΔΕΣ και όχι στον αριστερό δημοκρατικό Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό - Ελληνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο(ΕΛΑΣ-ΕΑΜ).⁶⁶ Αυτές και άλλες συνθέσεις της ιστορίας οδηγούν σε σημαντική παραμόρφωση της εικόνας που έχει ο Ρίχτερ για την ελληνική αντίσταση.

Η τρίτη μάρτυρας, η οποία επηρέασε σημαντικά τον Ρίχτερ, προήλθε ωστόσο από την ελληνοβρετανική αριστερά, είναι η Μάριον Σαράφη, χήρα του στρατιωτικού διοικητή του ΕΛΑΣ Στέφανου Σαράφη. Υπήρξαν φίλοι για μεγάλο χρονικό διάστημα και στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν έψαχνε εκδοτικό οίκο για να εκδώσει το χειρόγραφο του με θέμα την ιστορία του ΚΚΕ κατά τη μετάβαση στον εμφύλιο πόλεμο⁶⁷, την παρακάλεσε να τον βοηθήσει. Ως ιδρυτικό μέλος της βρετανικής οργάνωσης *League for Democracy in Greece*, η Μάριον Σαράφη είχε καλές σχέσεις με τον εκδοτικό οίκο του Λονδίνου Merlin Press. Με τη μεσολάβησή της ο εκδοτικός οίκος ανέλαβε την έκδοση του έργου και η ίδια έκανε τη μετάφραση του χειρογράφου στα αγγλικά. Όπως μας πληροφορεί ο Ρίχτερ, δεν μετέφρασε μόνο το κείμενο «αλλά το επεξεργάστηκε κιόλας, εξαλείφοντας πολλά αδύνατα σημεία και

⁶⁴Πυρομάγλου Κομνηνός, *Η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1947.

⁶⁵Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.80Φ.σ. 163–168 σ. 170–174 σ. 277Φ., σ. 298–301, σ. 305Φ. σ. 309–311 σ. 316Φ. σ. 333Φ., σ. 337–343, σ. 378Φ. σ. 381Φ. σ. 448–451 σ. 435κ.ε. Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.87,89, 101, 103, 111, 119, 128, 158, 237.

⁶⁶Σύγκρ. την αναίρεση αυτών και άλλων ισχυρισμών στον HagenFleischer, *Im Kreuzschatten der Mächte*, τόμος II (7 όπως στην υποσημείωση), σ.677 (υποσημείωση 53) και σ.678 (υποσημείωση 83), σ.680 (υποσημείωση 116).

⁶⁷Σύγκρ. εδώ και παρακάτω, Richter, *Griechenland 1945–1946* (όπως στην υποσημείωση 9), σ.9. Τα παρακάτω παραθέματα στο ίδιο.

διευκρινίζοντας περαιτέρω ορισμένα από τα γεγονότα. Με αυτό τον τρόπο συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση του περιεχομένου του βιβλίου». Έτσι προέκυψε μια έντονη συζήτηση για την ιστορία της Ελλάδας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Επιπλέον, η Μάριον Σαράφη πρόσθεσε «άγνωστο μέχρι τότε υλικό από το αρχείο της οργάνωσης, με αποτέλεσμα η τελική έκδοση να πάει πολύ πιο πέρα από ό,τι είχα εγώ αρχικά εκπονήσει».

Αν είναι έτσι τα πράγματα, όπως τα παρουσιάζει, τότε τίθεται το ερώτημα γιατί ο Ρίχτερ δεν έχει αναφέρει τη μέντορά του ως συν-συγγραφέα. Δεδομένου ότι δεν το έπραξε, παρέμεινε το χειρόγραφο της Μάριον Σαράφη στην αφάνεια τόσο στην έκδοση του 1986, όσο και στη γερμανική έκδοση του 2016.⁶⁸ Εξαιτίας αυτού, εμφανίζεται ξαφνικά μπροστά μας σε πολλά σημεία ένας τελείως «διαφορετικός» Ρίχτερ, που σε μεγάλο βαθμό αντιφάσκει με τον εαυτό του. Για τη διασαφήνιση του πράγματος θα ήθελα να επανέλθω στην περίπτωση της δίκης του Λογοθετόπουλου και των κατοχικών κυβερνήσεων, στην οποία είχα αναφερθεί πολύ σύντομα προηγουμένως. Έναν χρόνο μετά τη δημοσίευση του Ρίχτερ και σύμφωνα με την έκδοση του Λογοθετόπουλου παρουσίασαν τα γεγονότα διαφορετικά, κάνοντας στροφή 180 μοιρών: η αυθαιρεσία του δικαστηρίου δεν έπληξε τώρα τους κατηγορούμενους, αλλά τους ευνοούσε συστηματικά⁶⁹: ήδη κατά την παρουσίαση των μαρτύρων κατηγορίας έγινε σαφής η τάση της εισαγγελίας «να ωραιοποιήσει τις ενέργειες των κατηγορουμένων».⁷⁰ Η υπεράσπιση έριξε το κέντρο βάρους στην ενοχοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων πολιτικών που ήταν συνεργοί και ταυτόχρονα προσπάθησε να αποδείξει ότι οι κατηγορούμενοι κινητοποιήθηκαν «για τα πράγματα της Ελλάδας» και «πιθανόν» να «συνεργάζονταν με τους συμμάχους».⁷¹

Επιπλέον, προσπάθησε να συγκεντρώσει μια στρατιά από 200 μάρτυρες υπεράσπισης, προκειμένου να εμποδίσει με αυτό τον τρόπο τη δίκη, ενώ με την αγόρευση της προκάλεσε τελικά ένα «ηθικό τέλμα». Ακόμη και η ετυμηγορία και οι

⁶⁸Στην αγγλική έκδοση, αναφέρθηκε τελικά ως μεταφράστρια: Heinz Richter, *British Intervention in Greece. From Varkiza to Civil War—February 1945 to August 1946*. Translated by Marion Sarafis, London 1986.

⁶⁹Richter, *Griechenland 1945–1946* (όπως στην υποσημείωση 9), σ.125κ.ε.

⁷⁰Στο ίδιο, σ.127.

⁷¹Στο ίδιο, σ.128. Τα ακόλουθα παραθέματα στο ίδιο, σ.128Φ.

ποινές που επιβλήθηκαν ήταν «ένα ανοιχτό σκάνδαλο».⁷² Επιβαρυντικό υπήρξε τέλος το γεγονός πως τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν εξαιρεθεί από κάθε ετυμηγορία, ενώ οι ενέργειές τους εναντίον του κινήματος της αντίστασης κρίθηκαν απαραίτητες για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης. Έτσι οι δωσίλογοι «σχεδόν» αθωώθηκαν και οι ποινές φυλάκισής τους άρθηκαν το 1948.⁷³

Μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως αυτή η εκδοχή της εξέλιξης της δίκης που εμπνεύστηκε η Μάριον Σαράφη είναι πολύ πιο αυθεντική από την ετυμηγορία του Ρίχτερ για έλλειψη «κράτους δικαίου» κατά τη διάρκεια της δίκης, που δημοσιεύθηκε σχεδόν έναν χρόνο νωρίτερα και αφορούσε την υπεράσπιση του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου. Η αντίφαση δεν θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη και μας δείχνει καθαρά σε πόσο μεγάλο βαθμό έγινε ο Ρίχτερ φερέφωνο των μαρτύρων. Παράλληλα, το ότι δεν ήταν επιλεκτικός και χρησιμοποίησε ολόκληρο το πολιτικό φάσμα είναι σίγουρα αξιοσημείωτο. Αλλά από μεθοδολογική άποψη, ο συνδυασμός αυτός είναι ασήμαντος, διότι ένας ιστορικός πρέπει να κρατήσει την απόστασή του από την προσωπική μνήμη και επίσης να χαλιναγωγήσει τις προσωπικές του προτιμήσεις και τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

⁷²Στο ίδιο, σ. 130.

⁷³Στο ίδιο, σ. 131.

Τεχνικές ελλείψεις

Μπορεί να φανεί ασήμαντο να προσθέσω σε αυτές τις επικριτικές παρατηρήσεις σχετικά με τις μεθοδολογική ανεπάρκεια μερικές πληροφορίες σχετικά με τις τεχνικές ελλείψεις στις εκδόσεις του Ρίχτερ. Ωστόσο αυτές συσσωρεύονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην μπορούμε να τις παραβλέψουμε εύκολα. Όμως δεν πρόκειται για λάθη εκ παραδρομής και σφάλματα, όπως συμβαίνει συχνά στο έργο κάθε ιστορικού. Αντιθέτως, έχουν μια μέθοδο: είναι στενά συνδεδεμένα με εννοιολογικές αδυναμίες και ως εκ τούτου είναι κατά κάποιο τρόπο συνειδητά αποδεκτά, επειδή αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας απλουστευμένης παρουσίασης.

Το εύρημα αυτό είναι αν μη τι άλλο τόσο σοβαρό, επειδή ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ, το επιστημονικό πεδίο του οποίου εστιάζεται στην ιστορία της Ελλάδας, δεκατρία χρόνια μετά δημοσίευσε στη διατριβή του ένα πραγματικό κατηγορητήριο προς τον συνάδελφό του: πηγές που έλλειπαν ή που δεν ήταν ολοκληρωμένες, αλλοιώσεις ελληνικών ονομάτων, λάνθασμένη πολιτικο-θεσμική κατάταξη σημαντικών παραγόντων, άγνοια ενός σημαντικού μέρους της ελληνικής λογοτεχνίας που αναφέρεται στη βιβλιογραφία, φανταστικά συμπεράσματα και θεωρίες που έρχονταν σε αντίθεση με όλη τη διαθέσιμη βιβλιογραφία της εποχής, ψευδείς δηλώσεις, ακατανόητο και εσφαλμένο εξωραϊσμό της βιβλιογραφίας των απομνημονευμάτων και ούτω καθεξής.⁷⁴ Το συμπέρασμα του Φλάισερ ήταν πικρό: «Στα σχόλια εξέτασα μόνο ένα κλάσμα των παραποιήσεων του Ρίχτερ και αυτό μόνο όταν με τέτοια μέσα τεκμηριώνει υποθέσεις», με τις οποίες το μόνο που δημιουργεί είναι «περαιτέρω ασάφειες».⁷⁵ Επιπλέον, ο Ρίχτερ παρουσιάζει στο βιβλίο τον εαυτό του «ως θεματοφύλακα της αληθινής και ανόθευτης ιστοριογραφίας».

Αυτό ήταν ένα σημαντικό προειδοποιητικό σημάδι, το οποίο ωστόσο ο Ρίχτερ δεν έλαβε υπόψη τις επόμενες δεκαετίες. Δεν φρόντισε για την αναθεώρηση και

⁷⁴Fleischer, *Im Kreuzschattender Mächte*, Τόμος II (όπως στην υποσημείωση 7), σ.638 (υποσημείωση 69), σ.643 (υποσημείωση 47), σ.677 (υποσημείωση 53); σ. 678 (83), σ. 680 (υποσημείωση 116), σ.714 (υποσημείωση 32), σ.720Φ. (υποσημείωση 132), σ.734 (υποσημείωση 29).

⁷⁵Fleischer, *Im Kreuzschattender Mächte*, Τόμος II (όπως στην υποσημείωση 7), σ.734 (υποσημείωση 29). Το επόμενο παράθεμα στο ίδιο.

αναδιάρθρωση των μέσων που χρησιμοποίησε. Στη συνέχεια, πρέπει δυστυχώς να προχωρήσω σε έναν εκτενή κατάλογο παραλείψεων, ο οποίος βασίζεται σε έναν έλεγχο των δημοσιεύσεων που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτό το δοκίμιο.

Πρώτα απ' όλα, ο Ρίχτερ χρησιμοποιεί στα κείμενά του ένα σημαντικό μέρος των άμεσων αναφορών του χωρίς να αναφέρει την προέλευσή τους. Κάποιες δε αναφορές φαίνονται τόσο σημαντικές, διότι, όπου απαιτείται, μπορούμε να συγκεντρώσουμε τα αποδεικτικά στοιχεία από άλλες δημοσιεύσεις, όπως τα αποδεικτικά στοιχεία που σχετίζονται με την ανάρτηση πινακίδων από τους Γερμανούς στην είσοδο και έξοδο του χωριού μετά τη σφαγή στην Κάνδανο της Κρήτης.⁷⁶ Σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, αυτό δεν είναι τόσο εύκολο, τουλάχιστον για τον μη έμπειρο αναγνώστη. Ακριβώς αυτά είναι τα γεγονότα που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επιχειρηματολογία του Ρίχτερ. Όπως μία δήλωση που έκανε ο στρατηγός Πάττον (Patton) το 1943, με την οποία ο Ρίχτερ θέλει να αποδείξει ότι η δολοφονία των ανταρτών ήταν κοινή πρακτική ακόμη και στους Συμμάχους.⁷⁷ Ωστόσο, λείπουν οι αποδείξεις για τα τηλεγραφήματα του Τσώρτσιλ,⁷⁸ εδάφια από τα απομνημονεύματα του γερμανού Χέρμαν Νόιμπαχερ (Hermann Neubacher), ειδικού οικονομικού πληρεξούσιου της Γερμανίας στην Ελλάδα,⁷⁹ όπως και πολλά σημαντικά παραθέματα από τα μεταπολεμικά φυλλάδια του δωσίλογου πρωθυπουργού Λογοθετόπουλου.⁸⁰ Χωρίς τεκμηρίωση μένουν ωστόσο σημαντικά έγγραφα που παρατίθενται στο πρωτότυπο και προέρχονται από τον χώρο των ελληνογερμανικών μεταπολεμικών σχέσεων. Όπως ένα υπόμνημα της ελληνικής κυβέρνησης από τις 4 Αυγούστου του 1958, που αφορά τις επανορθώσεις, ή μία δήλωση του Μαξ Μέρτεν (Max Merten) που αφορά την απόπειρα της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα να τον εμποδίσει, κατά τη διάρκεια της δίκης του στην Αθήνα, να κατηγορήσει τον υφυπουργό της καγκελαρίας Χανς Γκλόμπκε (Hans Globke).⁸¹

⁷⁶Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.267.

⁷⁷Στο ίδιο, σ. 272.

⁷⁸Σύγκρ. για παράδειγμα, Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.47.

⁷⁹Richter, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.16Φ.

⁸⁰Στο ίδιο, σ. 18Φ.

⁸¹Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 172 και σ. 206.

Δεύτερον, ο Ρίχτερ φρόντισε μόνο εν μέρει να εγκαταλείψει την περιφρόνησή του για τις αδημοσίευτες αρχειακές πηγές, ιδίως όταν εντωμεταξύ θεωρεί την προτίμησή του για τον διάλογο με τους μάρτυρες ως μια μέθοδο της «συμβατικής» ιστοριογραφίας. Σε μερικές από τις δημοσιεύσεις που διερεύνησα, για παράδειγμα στους δύο πρώτους τόμους της ελληνικής τριλογίας του, λείπουν γενικά πρωτογενείς πηγές.⁸² Σε άλλες περιπτώσεις η βάση των πηγών παραμένει τόσο περιορισμένη, όπως και στη διατριβή του, ή χρησιμοποιεί αδημοσίευτα έγγραφα που αφορούν συγκεκριμένα προβλήματα της στρατιωτικής ιστορίας.⁸³ Αλλιώς, ο Ρίχτερ περιορίζεται στην αξιολόγηση των εγγράφων που του έδωσαν οι μάρτυρες. Γενικά, παραλείπει τον έλεγχο της αυθεντικότητας των εγγράφων. Αντίθετα, αρκείται συχνά σε δυσνόητες πληροφορίες που περιέχουν μόνο έναν αριθμό μητρώου.

Αλλά ακόμη και ο έμπειρος ιστορικός, ο οποίος θέλει επίσης να διαβάσει ή να εξετάσει αυτό το έγγραφο, δεν μπορεί να το χρησιμοποιήσει. Μπορεί ακόμα να εντοπίσει μια έκθεση της CIA σχετικά με την «τρέχουσα κατάσταση στην Ελλάδα» τον Οκτώβριο του 1948, με τον κωδικό «ORE 28-18 / 17»⁸⁴. Μπορεί επίσης να είναι τυχερός και να εντοπίσει κάποιο τηλεγράφημα που έστειλε ο Νόιμπαχερ στο γραφείο της Αθήνας στις 13 Μαρτίου 1944,⁸⁵ καθώς μέρος των αρχείων της αθηναϊκής αντιπροσωπείας σώζονται στο πολιτικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Κατά κανόνα όμως ο Ρίχτερ τεκμηριώνει τις αναφορές του χρησιμοποιώντας δευτερεύουσα βιβλιογραφία, χωρίς να έχει ελέγξει την αυθεντικότητά της. Αυτή η περιφρόνηση για τη σημασία των αρχειακών παραδόσεων, που δίνει νόημα στη γνώση, δεν γίνεται χωρίς λόγο: και οι πρωτογενείς πηγές έχουν νόημα για τον Ρίχτερ, μόνο εάν χρησιμεύουν για να στηρίξουν τις προκαταλήψεις του.⁸⁶

⁸²Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), βιβλιογραφία σ. 343 κ.ε. Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), βιβλιογραφία σ. 464 κ.ε. Εδώ αναφέρει ως πηγή ένα DVD, εξηγεί όμως ταυτόχρονα πως δεν μπορούσε να το χρησιμοποιήσει πλέον για τη δημοσίευση.

⁸³Σύγκρ. για παράδειγμα Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), βιβλιογραφία σ. 305.

⁸⁴Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 288 (υποσημείωση 3).

⁸⁵Στο ίδιο, σ. 125, (υποσημείωση 3).

⁸⁶Σημαντικό παράδειγμα γι' αυτό είναι οι σχέσεις του Richter με την τελική έκθεση των υπαλλήλων της γερμανικής τράπεζας κατά τη ναζιστική περίοδο σχετικά με τη χρηματοοικονομική λεηλασία της

Το εύρημα αυτό ισχύει και για τις εκδόσεις πηγών που χρησιμοποιεί ο Ρίχτερ. Ακόμη κι αυτές τις εξετάζει επιλεκτικά, ενώ συχνά δίνει προτεραιότητα σε ξεπερασμένες ή αμφισβητούμενες εκδόσεις.⁸⁷ Ένας τέτοιος τρόπος ενέργειας είναι απίστευτος. Πώς θα πρέπει να ανταποκριθεί ένας ιστορικός στον αγαπημένο του τομέα, αυτόν της ιστοριογραφίας, όταν δεν αντισταθμίζει την απουσία των πρωτογενών πηγών με τη μελέτη άλλων εκδόσεων που είναι απαραίτητες για την ειδικότητά του.⁸⁸

Ένα άλλο πρόβλημα είναι ο τρόπος που χειρίζεται ο Ρίχτερ τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Από τα τέλη της δεκαετίας του '80, η ιστορική έρευνα εντός και εκτός της Ελλάδας παρουσίασε μια ανοδική εξέλιξη, καθώς δόθηκαν προς έρευνα εκτενείς πηγές, στις οποίες δεν υπήρχε πρόσβαση μέχρι πρότινος. Ο Ρίχτερ προφανώς δεν προβληματίστηκε για τις αναπόφευκτες συνέπειες που θα είχαν όλα τα παραπάνω στις εργασίες του.⁸⁹ Αντιθέτως, τις αντιλαμβάνεται μόνο επιλεκτικά, ενώ παράλληλα προβάλλει κυρίως αυτές τις εκδόσεις που δημιουργήθηκαν υπό την επίβλεψή του ή στο περιβάλλον του.⁹⁰ Βασίζει τις παραστάσεις του σχεδόν αποκλειστικά σε μια εξαιρετικά περιορισμένη επιλογή. Χρησιμοποιώντας εκτενή

Ελλάδας, που κρατήθηκε στο πολιτικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών με τον κωδικό R27320. Από το αρχείο αυτό πήρε κάποια μεγάλα παραθέματα, προκειμένου να υποστηρίξει την ακυρότητα του αιτήματος των ελληνικών αποζημιώσεων κατά της Γερμανίας. Αγνόησε εντελώς τα συμφραζόμενα, καθώς αυτά βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με την επιχειρηματολογία του. Επιπλέον, τα χρησιμοποίησε μόνο επικουρικά, για να υποστηρίξει έναν «αντίλογο» σχετικό με τη γραπτή απολογία του πρώην πρωθυπουργού της κυβέρνησης συνεργασίας, Λογοθετόπουλου. Σύγκρ. Richter, *Die Besatzungsanleihe* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.239Φ. για τα πραγματικά γεγονότα HagenFleischer /Despina Konstantinakou, *Ad calendas graecas? Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung*, στο: Hans Günter Hockerts u. a. (εκδ.), *Grenzen der Wiedergutmachung*, Göttingen 2006, σ.375–457 Karl Heinz Roth / Hartmut Rübner, *Reparationsschuld. Hypotheken der deutschen Besatzungsherrschaft in Griechenland und Europa*, Berlin 2017.

⁸⁷Έτσι, για την ιστορία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συμβουλευτήκε μόνο μια ξεπερασμένη (Karl Kautsky) και αμφιλεγόμενη (Erwin Hölzle) γερμανόφωνη έκδοση: Richter, *Bibliographie zu Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση17), σ. 343.

⁸⁸Για τον Richter όλες οι τρέχουσες εκδόσεις και οι περισσότερες διεθνείς εκδόσεις πηγών θεωρούνται αποτυχία. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το Foreign Relations of the United States (FRUS), το οποίο έχει χρησιμοποιήσει μόνο επιλεκτικά.

⁸⁹Σε κανένα σημείο των εκτενών δημοσιεύσεών του δεν υπάρχει ένα απόσπασμα, στο οποίο να έχει ασχοληθεί ο Richter με αυτή τη μεταβαλλόμενη κατάσταση και να αντικατοπτρίζεται στην τρέχουσα κατάσταση της έρευνας.

⁹⁰Σύγκρ. κυρίως τις διδακτορικές διατριβές των Wolfgang Breyer και Gerhard Weber που εποπτεύονται από τον Richter: Wolfgang Breyer, *Der Fall Merten – ein Militärbeamter der deutschen Wehrmacht im Spannungsfeld zwischen Legende und Wahrheit*, phil. Diss. Mannheim 2002 (Ms.); Gerhard Weber, *Hellmuth Felmy: Stationen einer militärischen Karriere*, Ruppolding / Mainz 2010.

αποσπάσματα αναφέρεται εν μέρει σε μια μόνο δημοσίευση, την οποία ακολουθεί ακόμα και αν έχουν έρθει στο φως νέα ερευνητικά αποτελέσματα.⁹¹

Ακόμα χειρότερα, κάθε φορά που βρίσκει αναφορές στις εκδόσεις των κατά τα άλλα ασήμαντων συναδέλφων του, οι οποίες στηρίζουν τις προκαταλήψεις του, τις χρησιμοποιεί επιλεκτικά, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του το διαλεκτικό τους πλαίσιο. Για να εξηγήσει για παράδειγμα, γιατί ο, κατά τη γνώμη του αθώος, πρώην σύμβουλος στρατιωτικής διοίκησης Μαξ Μέρτεν ανήκε στη λίστα των εγκληματιών πολέμου, επισημαίνει την επισφαλή κατάσταση, όπως την είχε περιγράψει ο Χάγκεν Φλάισερ και συμπεραίνει ότι «ως εκ τούτου, δεν είναι έκπληξη το γεγονός ότι ο Μέρτεν βρισκόταν στη λίστα εγκληματιών πολέμου».⁹² Σε ένα άλλο σημείο αναφέρεται εκ νέου στον Φλάισερ, προκειμένου να δώσει έμφαση στο επιχείρημά του ότι η πρωτοβουλία της αναγκαστικής στρατολόγησης εβραίων εργατών που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1942 στη Θεσσαλονίκη προήλθε από την Ανώτερη Στρατιωτική Διοίκηση της Μακεδονίας.

Ο ισχυρισμός αυτός αμφισβητείται στην έρευνα, παρά το γεγονός ότι είναι γνωστή η αντισημιτική στάση και η σύμπλευση της Ανώτερης Στρατιωτικής Διοίκησης της Μακεδονίας με τις δωσίλογες κυβερνήσεις συνεργασίας. Ο Φλάισερ ωστόσο είχε χρησιμοποιήσει σε αυτή την υπόθεση το επίρρημα «μάλλον».⁹³ Αλλά αυτό το αγνοεί ο Ρίχτερ και το καθιστά ως ένα καθαρά πραγματικό γεγονός. Ωστόσο, ο Ρίχτερ δεν σταματά εκεί. Δεν είναι μόνο οι γερμανοί κατακτητές που πρέπει να απαλλαγούν από το βάρος της κατηγορίας της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και η Στρατιωτική Διοίκηση. Επιπλέον, ο Ρίχτερ εξηγεί πως τα μέτρα για τις κατασκευαστικές εργασίες και την επισκευή του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου εμπίπτουν στα «Έξοδα Κατοχής» και θα έπρεπε ως εκ τούτου να τα είχαν αναλάβει σύμφωνα με τη Συνθήκη της Χάγης [...] οι ελληνικές αρχές στη Μακεδονία. Έτσι, η Συνθήκη της Χάγης πρότεινε «να στρατολογηθούν γι' αυτό τον

⁹¹Ένα τυπικό παράδειγμα μιας τέτοιου είδους «μεμονωμένης αναφοράς» είναι η διατριβή της Όλγας Λαζαρίδου, την οποία ο Richter παραφράζει, όταν παρουσιάζει τις ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις και τις συζητήσεις περί αποζημιώσεων στη δεκαετία του 1950: *Die deutsch-griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen (1949–1958)*, Diss. Bonn 1992; επιπλέον Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.104κ.ε. και σ.171κ.ε.

⁹²Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.178.

⁹³Fleischer, *Im Kreuzschatten der Mächte*, Τόμος I (όπως στην υποσημείωση 7), σ.365.

σκοπό μερικές χιλιάδες Εβραίων που ανήκαν σε συγκεκριμένη χρονολογία στράτευσης».⁹⁴ Το μήνυμα είναι σαφές: για όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, αυτή η δράση που κόστισε τη ζωή σε εκατοντάδες Εβραίους, άνδρες και γυναίκες που δούλευαν σε καταναγκαστικά έργα, είχε την κάλυψη του Διεθνούς Δικαίου. Είναι αναπόφευκτο να εξαπατηθεί ο μη ενημερωμένος αναγνώστης, διότι κατά κανόνα δεν θα μπορούσε να γνωρίζει ότι η Συνθήκη της Χάγης και η Σύμβαση της Γενεύης επέτρεπαν στις κατοχικές δυνάμεις, ακόμη κι εκείνη την εποχή, την επιβολή κόστους Κατοχής και απέκλειαν ρητά την αναγκαστική στρατολόγηση για την εφαρμογή μέτρων στρατιωτικής υποδομής. Τα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο Ρίχτερ για την απαλλαγή του Μαξ Μέρτεν θα μας απασχολήσουν παρακάτω. Εδώ με ενδιέφερε μόνο να επιδείξω τα τεχνικά μέσα με τα οποία στηρίζει τις ρεβιζιονιστικές ανησυχίες του. Αυτό το πόρισμα μου φαίνεται τόσο σοβαρό, ώστε να θέλω να αποφύγω να αντιμετωπίσω τις άλλες ελλείψεις, όπως τη συσσώρευση σφαλμάτων⁹⁵ και τη γενναιόδωρη χρήση αποσπασμάτων («copy and paste») με σκοπό τη διόγκωση της βιβλιογραφίας.⁹⁶

⁹⁴Richter, *Der Fall Merten* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.451

⁹⁵Μερικά παραδείγματα: Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 121 (Εικαζόμενη σύλληψη και απέλαση όλων των μελών της εβραϊκής κοινότητας της Αθήνας). Στο ίδιο, σ. 131 (Οι Γερμανοί αντιμετώπισαν το πρόβλημα των ανταρτών μόνο μετά την «αλλαγή στρατοπέδου» των Ιταλών τον Σεπτέμβριο του 1943). Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.168 (Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είχε συνάψει εμπορική συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία τον Μάρτιο του 1949). Στο ίδιο, σ. 407 (Η πρώτη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου του καθεστώτος Ιωαννίδη πραγματοποιήθηκε στις 26-11-1983). Richter, *Der Fall Merten* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.440 (Οι ελληνικές αποζημιώσεις θα ανέρχονταν αρχικά σε 200 εκατομμύρια γερμανικά μάρκα, αλλά στη συνέχεια υποβλήθηκαν σε 200 δισεκατομμύρια ευρώ κατά την τρέχουσα κρίση χρέους). Στο ίδιο, σ. 441. (Οι προμήθειες μηχανών από τη Διεθνή Υπηρεσία Επισκευών θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια μεταποιητική βιομηχανία). Richter, *Griechenland 1945–1946* (όπως στην υποσημείωση 9), σ. 442 (Η Ελλάδα προσχώρησε στην ΕΟΚ το 1961) κλπ. κλπ.

⁹⁶Για παράδειγμα, εδώ και δέκα χρόνια ο Richter παραφράζει το μήνυμά του για την παντοδυναμία του πελατειακού συστήματος, όχι μόνο σε πολυάριθμα άρθρα περιοδικών και εφημερίδων, αλλά ενσωματώνει εκτεταμένα αποσπάσματα στις εκδόσεις βιβλίων του. Ακόμη και με την εις βάθος ενασχόλησή του με την περίπτωση Μέρτεν, την παρουσίαση της Επιχείρησης «Ερμής» και τις δηλώσεις του σχετικά με το θέμα των αποζημιώσεων, μεταφέρει μεγάλα αποσπάσματα κειμένων από τις δημοσιεύσεις βιβλίων του σε άρθρα περιοδικών και αντίστροφα.

Δυσaréσκεια, απολογητική και λανθασμένες εκτιμήσεις

Όποιος ασχολείται τόσο απερίσκεπτα με τους εννοιολογικούς συλλογισμούς της εργασίας του, αναπόφευκτα θα πέσει θύμα των προκαταλήψεων και των προσωπικών και πολιτικών προτιμήσεών του. Μπορεί να συμβεί –και αυτό συμβαίνει και με τον Ρίχτερ– ότι προσεγγίζει τα ιστορικά στοιχεία με τις δηλώσεις του ή τουλάχιστον συνάγει συμπεράσματα που αξίζει να συζητηθούν. Αυτό ωστόσο δεν είναι ο κανόνας. Αντί αυτού, ανοίγεται ο δρόμος για δυσaréσκεια και απολογητικές τάσεις. Εδώ γίνονται αποδεκτές κραυγαλέες αντιφάσεις, όπως για παράδειγμα η διττή αξιολόγηση της αντιστασιακής οργάνωσης ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: από τη μια ο Ρίχτερ επαινεί επανειλημμένα τον αριστερό-λαϊκό πλουραλιστικό αντιστασιακό χαρακτήρα της οργάνωσης,⁹⁷ από την άλλη καταγγέλλει ότι αυτό το κόμμα, που κατάφερε να έρθει στο προσκήνιο της μαζικής αντίστασης, δεν κατάφερε να συνδέσει την εθνική απελευθέρωση με ένα σοσιαλιστικό επαναστατικό πρόγραμμα, όπως έγινε στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας.⁹⁸ Δεν μπορώ να ασχοληθώ με αυτές και πολλές άλλες δυσκολίες στο συνολικό έργο του Ρίχτερ, γιατί έτσι θα ξεπερνούσα τα όρια. Αντ' αυτού, θα περιοριστώ σε οκτώ παραδείγματα, που είναι αντιπροσωπευτικά για τα πορίσματά μου και παίζουν σημαντικό ρόλο στις παρατηρήσεις του Ρίχτερ σχετικά με τα καθημερινά ζητήματα των ελληνογερμανικών σχέσεων.

⁹⁷Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ. 155κ.ε.; σ.248κ.ε. και σ.416κ.ε. Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.83κ.ε.; σ.97κ.ε. σ.114Φ. και σ.183Φ.

⁹⁸Richter, *Griechenland 1945–1946* (όπως στην υποσημείωση 9), σ.72κ.ε.

Γερμανόφιλες λαμπρές φυσιογνωμίες και αχρείοι φίλοι της Αντάντ: Η Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Όταν ξεκίνησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Ελλάδα είχε μόλις κάνει ένα αξιοσημείωτο άλμα στην ανάπτυξη.⁹⁹ Το 1909 μια εξέγερση των κατώτερων αξιωματικών του στρατού επέφερε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων (Κίνημα στο Γουδί), το οποίο έθεσε σε εφαρμογή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος είχε έρθει από την Κρήτη και στη συνέχεια κέρδισε τις εκλογές. Επιτεύχθηκε μια αναθεώρηση του συντάγματος, μια σημαντική αύξηση στην αποτελεσματικότητα της διοίκησης, χωρίς πλέον κομματικές επιρροές, κατανομή της δημόσιας γης στους ακτήμονες αγρότες και εκσυγχρονισμός του στρατού. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις για τις στρατιωτικές επιτυχίες στους δύο Βαλκανικούς πολέμους, οι οποίες έφεραν στην Ελλάδα σημαντική εδαφική ανάπτυξη. Όταν οι δυνάμεις της Αντάντ ξεκίνησαν την επίθεσή τους στην Καλλίπολη τον Φεβρουάριο του 1915, η κυβέρνηση του Βενιζέλου ήθελε να ενταχθεί μαζί τους στον πόλεμο. Ο Βενιζέλος ήταν πεπεισμένος για την ταχεία ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων, ενώ έλαβε και άλλες εδαφικές υποσχέσεις από τους Βρετανούς. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Ι, τον οποίον επανέφερε ο Βενιζέλος μετά την εξέγερση των αξιωματικών του στρατού και τον έκανε Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου, αντιστάθηκε και ανάγκασε τον Βενιζέλο σε παραίτηση. Τον Μάιο το «Φιλελεύθερο Κόμμα» του Βενιζέλου κέρδισε πανηγυρικά τη νίκη στις εκλογές και ανέλαβε εκ νέου τη διακυβέρνηση της χώρας. Λίγο καιρό αργότερα ήρθε για δεύτερη φορά στο προσκήνιο το θέμα της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο, γιατί η Βουλγαρία είχε ενταχθεί στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και κήρυξε τον Σεπτέμβριο γενική επιστράτευση. Λόγω της Ελληνοσερβικής Συνθήκης Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας που υπογράφηκε το 1913, αυτό ήταν μια σαφής περίπτωση συμμαχίας. Ως εκ τούτου, ο Βενιζέλος απαίτησε να γίνει επιστράτευση, αλλά ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να υπογράψει το διάταγμα και ανάγκασε τον Βενιζέλο εκ νέου σε παραίτηση.

⁹⁹Σύγκρ. εδώ και παρακάτω τις συνοπτικές παρουσιάσεις του Paschalis Kitromilides (εκδ.), *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*. Edinburgh 2006; John Koliopoulos / Thanos Veremis, *Modern Greece. A History Since 1821*, Oxford 2010; Ioannis Zelepos, *Kleine Geschichte Griechenlands* (όπως στην υποσημείωση 30), σ. 99κ.ε.

Αυτή ήταν η αρχή του Εθνικού Διχασμού, ειδικά όταν ο Βενιζέλος λίγο πριν από την παραίτησή του συμφώνησε να σταλούν συμμαχικά στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να βοηθήσουν τη Σερβία, η οποία βρισκόταν σε κίνδυνο. Το φθινόπωρο του 1916 το κόμμα του Ελευθέριου Βενιζέλου ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη, υπό τη σκέπη της Αντάντ, μια αντίπαλη κυβέρνηση και έστειλε τα πρώτα ελληνικά σώματα στο βαλκανικό μέτωπο, ενώ το βασιλικό στρατόπεδο διατήρησε τον έλεγχο της «παλιάς Ελλάδας»¹⁰⁰ και συνέχισε την πολιτική της ουδετερότητας. Επιπλέον, όλο και περισσότερα νησιά και παραμεθόριες περιοχές καταλήφθηκαν από τους συμμάχους, ενώ γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν τον Μάιο του 1917 στα στενά της Κλεισούρας, που ήταν η βόρεια Ελληνική πύλη για τη Βουλγαρία, ενώ 4 μήνες αργότερα η Βουλγαρία κατέλαβε την Ανατολική Μακεδονία και άρχισε να την προσαρτά. Και σε αυτή την περίπτωση τα ελληνικά στρατεύματα παραδόθηκαν χωρίς μάχη και μεταφέρθηκαν στο Γκέρλιτς (Görlitz) ως «φιλοξενούμενοι του Ράιχ».

Και σε αυτή την οπισθοχώρηση η Αθήνα –με τον βασιλιά Κωνσταντίνο στο τιμόνι– είχε διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο. Ακόμη και για πολλούς οπαδούς αυτό δεν είχε καμία σχέση με την πολιτική ουδετερότητας. Όμως ο Κωνσταντίνος παρέμεινε σταθερός στην πορεία του και τελικά ανατράπηκε στις αρχές του καλοκαιριού του 1917, μετά τη συμμαχική στρατιωτική επέμβαση. Παρέδωσε τον θρόνο στον γιο του Αλέξανδρο και κατέφυγε στην εξορία. Η αντιπολίτευση, με επικεφαλής τον Βενιζέλο, μεταφέρθηκε στην Αθήνα και ανέλαβε τη διακυβέρνηση ολόκληρης της Ελλάδας, αποκαθιστώντας το κοινοβούλιο που είχε εκλεγεί τον Μάιο του 1915. Λίγο αργότερα οι βουλευτές ενέκριναν με μεγάλη πλειοψηφία την κήρυξη του πολέμου εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων.

Η σύγκρουση μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου έχει απασχολήσει πολυάριθμες γενιές ιστορικών, δεδομένου μάλιστα ότι το σχίσμα μεταξύ «Βενιζελικών» και «φιλοβασιλικών» που προκλήθηκε από τον Κωνσταντίνο, έχει διαμορφώσει την ιστορία της Ελλάδας εδώ και δεκαετίες. Αναμφίβολα σημαντικό ρόλο έπαιξαν σημαντικές προσωπικές έχθρες. Ο Βενιζέλος έφερε πίσω τον διάδοχο του θρόνου στο Γενικό Επιτελείο, αλλά τον παρουσίασε αργότερα δημόσια, όταν το 1912 κατά

¹⁰⁰ Δηλαδή της Πελοποννήσου, της Αττικής και της Θεσσαλίας.

τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο –ο Κωνσταντίνος διοικούσε τα στρατεύματα στη Μακεδονία– τον ανάγκασε να αλλάξει τα επιχειρησιακά του σχέδια και να επιβάλει την άμεση κατοχή της Θεσσαλονίκης. Οι προσωπικότητες των δύο επίσης ήταν πολύ διαφορετικές: ο Βενιζέλος ήταν ένας χαρισματικός και οραματικός πολιτικός, ο οποίος οραματιζόταν την ανάπτυξη και επέκταση στο πλευρό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ενώ ο Κωνσταντίνος ενσάρκωνε τη συντηρητική Ελλάδα και ως εκ τούτου επέλεξε τις αυτοκρατορικές κεντρικές δυνάμεις. Επιπλέον, ο δεύτερος είχε σπουδάσει στη Γερμανία, απέκτησε το δίπλωμα του αξιωματικού στη στρατιωτική ακαδημία της Πρωσίας και παντρεύτηκε τη Σοφία, αδελφή του Γουλιέλμου του Β΄.

Ωστόσο, αυτές οι προσωπικές έχθρες δεν αρκούν για να κατανοήσουμε το εύρος της διχοτόμησης της Ελλάδας που προκλήθηκε από τις προκλήσεις του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Τέλος, καθοριστικής σημασίας υπήρξαν οι κοινωνικοοικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές παράμετροι. Το κόμμα του Βενιζέλου εκπροσωπούσε την ανερχόμενη ανώτερη αστική τάξη, η οποία γνώριζε τα εμπορικά και εταιρικά συμφέροντα της επέκτασης κυρίως μέσω της Μεγάλης Βρετανίας. Αντίθετα, οι οπαδοί του Κωνσταντίνου εκπροσωπούσαν τις κοινωνικές τάξεις των δημοσίων υπαλλήλων, των μικροεπιχειρηματιών και των γαιοκτημόνων και βρίσκονταν στην πλευρά των ηττημένων της ανερχόμενης καπιταλιστικής δύναμης και αναζητούσαν έρεισμα στο τρίπτυχο της μοναρχίας, της εκκλησίας και του έθνους. Φυσικά, υπήρξαν και μεταβατικές περίοδοι, οι οποίες οδήγησαν σε πόλωση, στην οποία πρωταγωνιστές ήταν ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος. Μόνο μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έκανε την εμφάνισή του το εργατικό κίνημα, ως ανεξάρτητος τρίτος παράγοντας.

Κατά συνέπεια, μπορούν να ερμηνευτούν οι εξαιρετικά αντιφατικές επιλογές για το ζήτημα της ένταξης της Ελλάδας στον πόλεμο, τις οποίες υποστήριξαν τα δύο αντίθετα κόμματα. Ο Κωνσταντίνος κατέλυσε πολλές φορές το Σύνταγμα ενεργώντας εναντίον του Βενιζέλου και της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησής του. Στη συνέχεια, κατά την προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία, οι ενέργειές του σηματοδότησαν τις ανιδιοτελείς προσπάθειές του προκειμένου να κρατηθεί η χώρα μακριά από τον πόλεμο. Στην πραγματικότητα η βασιλική οικογένεια και το Γενικό Επιτελείο είχαν εκτεταμένες επαφές με την

Ανώτερη Στρατιωτική Αρχή (ανώτερο διοικητή) και τον Γουλιέλμο τον Β'. Επιθυμούσαν μια μεγάλη επίθεση εναντίον της Αντάντ, η οποία γινόταν ολοένα και πιο πειστική. Αλλά τα χέρια τους ήταν δεμένα: οι σύμμαχοί τους, στους οποίους είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους, δεν ήταν πλέον ικανοί μετά το 1916 για τέτοιες στρατηγικές επιχειρήσεις. Ως εκ τούτου, και οι ίδιοι δεν είχαν τις απαραίτητες προμήθειες τροφίμων και πρώτων υλών για να κινητοποιηθούν κατά της Αντάντ. Αλλά και το κόμμα του Βενιζέλου ήταν κάθε άλλο παρά ευάλωτο. Η αποκατάσταση του Συντάγματος τον Μάιο του 1915 ήταν ωστόσο αντισυνταγματική. Ακόμη και οι μέθοδοι κατά των βασιλοφρόνων, που χρησιμοποιούσε το κόμμα μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, ήταν το αντίθετο της πολιτικής μετριοπάθειας. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να καταστούν συνυπεύθυνοι για την επί δεκαετίες συνέχιση του Εθνικού Διχασμού.

Αυτά όσον αφορά τα πραγματικά γεγονότα και το γενικό ιστορικό πλαίσιο. Σήμερα, εκατό χρόνια αργότερα, είμαστε σε θέση να τα παρουσιάσουμε και έχουμε όλο τον χρόνο να τα αξιολογήσουμε. Δεν χρειάζεται να πάρουμε το μέρος του ενός ή του άλλου, γιατί έχει παρέλθει ο χρόνος, κατά τον οποίον διαδραματίστηκαν τα γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πρωταγωνιστές των οποίων ήταν οι μηχανισμοί προπαγάνδας της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων.

Πώς παρουσίασε όμως ο Ρίχτερ αυτό το ιδιαίτερα θυελλώδες κομμάτι της ελληνικής ιστορίας; Για πρώτη φορά ασχολήθηκε με αυτό το 1990, όταν δημοσιεύτηκε ο πρώτος τόμος της Ελληνικής Τριλογίας του.¹⁰¹

25 χρόνια αργότερα έγραφε ότι «έπεσε στα δίχτυα [...] της γαλλικής προπαγάνδας», η οποία εξακολουθούσε να επικρατεί σε αυτό τον χώρο,¹⁰² αλλά αυτό το αμάρτημα μετριάστηκε από το γεγονός ότι ακριβώς το ίδιο συνέβη και με όλους τους άλλους ιστορικούς. Αλλά τώρα είναι καιρός να αναθεωρήσουμε αυτή την εικόνα της ιστορίας. Για τον λόγο αυτό έχει ξεθάψει τρεις ιδιαίτερα σημαντικές «πηγές», δηλαδή τις αφηγήσεις ενός Βρετανού κι ενός Αμερικάνου ειδικού ανταποκριτή, τις οποίες είχε μπλοκάρει η λογοκρισία των Συμμάχων, και τη δημοσίευση ενός Έλληνα

¹⁰¹Heinz A. Richter, *Griechenland im 20. Jahrhundert*. Τόμος 1: *Megali Idea – Republik – Diktatur*, Köln 1990.

¹⁰²Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 11.

διπλωμάτη.¹⁰³ Χάρη σε αυτά, είναι τελικά δυνατή η αμφισβήτηση της συμμαχικής προπαγάνδας και η απόκτηση μιας «αντικειμενικής» εικόνας. Επιπλέον, ο Ρίχτερ συμβουλευτήκε μια Λευκή Βίβλο που δημοσίευσε η ελληνική κυβέρνηση το 1919 και μία μελέτη που δημοσιεύτηκε στη ναζιστική Γερμανία το 1942 με θέμα τη βαλκανική πολιτική της ανώτατης στρατηγικής ηγεσίας.¹⁰⁴ Σκοπός του ήταν να αποδείξει ότι ο Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο της Αθήνας δεν συνεργάστηκε συνωμοτικά με τους Γερμανούς. Αντιθέτως, είχαν δεσμευτεί ως πιστοί πατριώτες σε μια αυστηρά ουδέτερη πολιτική.

Ένας τέτοιου είδους χειρισμός, ωστόσο, οδηγεί αναπόφευκτα σε πλάνη. Επειδή ο Ρίχτερ αποκρύπτει τη βιβλιογραφία που δημοσιεύτηκε μετά το 1990, τρέχει πίσω από ένα φάντασμα: ακόμα και μια φευγαλέα ματιά σε μερικές πρόσφατες επισκοπήσεις θα τον είχε διδάξει ότι οι παλιές διαμάχες έχουν διευθετηθεί προ πολλού και οι μανιχαϊστικοί αντίλογοι εναντίον «της προπαγάνδας των Συμμάχων» είναι πλέον παρωχημένοι.¹⁰⁵

Δεύτερον, οι πληροφορίες του είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και επισφαλείς – πράγμα που συμβαίνει συχνά με τον Ρίχτερ–, διότι παραλείπει να ελέγξει τις εκτενείς αναφορές των εγγράφων της Λευκής Βίβλου και τις πηγές της έρευνας του Carl Mühlmann, καθώς και να συμπληρώσει τα σχετικά αρχεία με πρόσθετη έρευνα.

Και τρίτον, είναι μεθοδολογικά ανεπίτρεπτο να χρησιμοποιούμε έναν αναχρονιστικό αντίλογο στην τότε προπαγάνδα των Συμμάχων ως μέσον για μια εκ των υστέρων απάντηση, μιας και η κατάληξη είναι η άκομψη αντι-προπαγάνδα. Με τον τρόπο αυτό ο Ρίχτερ διατρέχει τον κίνδυνο, εκατό χρόνια μετά, να δικαιολογήσει για άλλη μια φορά τους στόχους που έθεσε η γερμανική πολιτική σε σχέση με τον πόλεμο, καθώς και τη συμπεριφορά των επίδοξων ελλήνων δωσίλογων.

¹⁰³ORichter αναφέρεται εδώ σε τρεις δημοσιεύσεις από το 1920: G.F. Abbott, *Greece and the Allies 1914–1922*, London 1922 (E-Book-Reprint, 19. September 2007); S.P.P. Cosmetatos, *The Tragedy of Greece*, London 1928; Paxton Hibben, *Constantine I and the Greek People*, New York 1920.

¹⁰⁴The Greek White Book, Supplementary: Diplomatic Documents 1913–1917. Issued by the Ministry of Foreign Affairs of the Greek Government. Translated from the French Edition by Theodore P. Ion. Published for the American Hellenic Society, New York 1919; Carl Mühlmann, *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg 1914–1918*, Berlin 1942.

¹⁰⁵Σύγκρ. τη βιβλιογραφική παραπομπή της υποσημ. 97.

Τα αποτελέσματα είναι τότε ανάλογα, σε μεγάλη και μικρή κλίμακα. Πρώτα από όλα, ο Ρίχτερ αποκρύπτει όλο το δομικό πλαίσιο από την αφήγησή του για να επικεντρωθεί αποκλειστικά σε εκείνους που διαδραμάτισαν «σημαντικό» ρόλο, με αποτέλεσμα η αφήγησή του να παρουσιάζει ασυνέπεια· τα βασικά στοιχεία λείπουν: σημαντικά γεγονότα, όπως η απόβαση της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία, η οποία δεν έτυχε αντίστασης εκ μέρους του ελληνικού στρατού, αναφέρονται μόνο επιγραμματικά. Ως εκ τούτου, περιγράφει με τα πιο ζωηρά χρώματα τη μετακίνηση του 4^{ου} Σώματος Στρατού, που ήταν υπεύθυνο για την υπεράσπιση της Ανατολικής Μακεδονίας, προς το «φιλόξενο» Γκέρλιτς.¹⁰⁶ Από την άλλη, αποδίδει στη γαλλική προπαγάνδα γεγονότα που αφορούν τις επιχειρήσεις των γερμανικών υποβρυχίων, που έπληξαν σημαντικά τμήματα του ελληνικού εμπορικού στόλου, πριν από την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.¹⁰⁷ Εάν ο αναγνώστης θέλει να πληροφορηθεί για τα δραματικά γεγονότα της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πέρα από την προπαγάνδα του Ρίχτερ, πρέπει να συμβουλευτεί σοβαρά ιστορικά αφηγήματα. Αντιθέτως, ο Ρίχτερ, σε ό,τι αφορά τους κύριους και δευτερεύοντες χαρακτήρες των γεγονότων, επικεντρώνεται επίμονα σε μια εκδοχή άσπρου-μαύρου. Από την πλευρά της Αντάντ πήραν αυτό που τους άξιζε, ιδιαίτερα ο διοικητής του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος στη Θεσσαλονίκη Μωρίς Σαράιγ (Maurice Sarrail) και ο Βενιζέλος. Θεωρήθηκαν τύποι αδίστακτοι, σκοτεινοί και εκδικητικοί. Ο στρατηγός Σαράιγ μάς παρουσιάζεται με αυτή την αινιγματική εικόνα, ως αδιάλλακτος Ιακωβίνος που αναμειγνυόταν ολοένα και πιο βίαια στην ελληνική εσωτερική πολιτική.¹⁰⁸ Ο πιο πρόθυμος υποτελής του ήταν φυσικά ο Βενιζέλος, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν ήταν καλύτερος από τον ίδιο. Ο Βενιζέλος ζήλευε τον Κωνσταντίνο, γιατί, σύμφωνα με τον Ρίχτερ, εκείνος κέρδισε τον Βαλκανικό Πόλεμο και αυτή υπήρξε και η αιτία

¹⁰⁶Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.77κ.ε. Επιπλέον, δικαιολογεί αυτή την επιχείρηση των Κεντρικών Δυνάμεων ως «αμυντικό μέτρο», ενώ θεωρεί την αποστολή της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη ως «επιθετικό μέτρο».

¹⁰⁷Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.65κ.ε. Οι απώλειες του ελληνικού εμπορικού στόλου ήταν τόσο σοβαρές που οδήγησαν σε δεκαετίες αποζημιώσεων μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Τερματίστηκαν μόνο το 1974, όταν η ομοσπονδιακή κυβέρνηση σύναψε συμβάσεις για να πληρώσει 47 εκατομμύρια γερμανικά μάρκα. Για λεπτομέρειες σύγκρ. Roth / Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.137.

¹⁰⁸Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.60.

του Εθνικού Διχασμού από το 1915 έως το 1917.¹⁰⁹ Έτσι συνεχίστηκαν τα γεγονότα, ενώ ο Βενιζέλος αναφέρεται ως ραδιούργος, που παραπλανά συνεχώς τον Κωνσταντίνο, για να σχεδιάσει με δόλιο τρόπο την πρόσβαση στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.

Όταν τελικά ο Βενιζέλος πέτυχε τον στόχο του, τον Σεπτέμβρη του 1917, ίδρυσε στην Αθήνα ένα πολιτικό καθεστώς, το οποίο ήταν προάγγελος της ελληνικής ευνοιοκρατίας, του υπερπληθωρισμού στον δημόσιο τομέα και του περιβόητου δημόσιου χρέους, με τις γνωστές μοιραίες συνέπειες μέχρι και σήμερα.¹¹⁰ Δεν μπορώ να μπω σε λεπτομέρειες σε ό,τι αφορά το κατηγορητήριο του Ρίχτερ προς τον Βενιζέλο στην περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο μέχρι και την παγκόσμια οικονομική κρίση. Παρόλ' αυτά πρέπει να σημειωθεί ότι στο τέλος ο Ρίχτερ του αποδίδει ένα σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την αποκατάσταση της μοναρχίας και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας Μεταξά.¹¹¹

Σε αντίθεση με αυτά τα απειλητικά πλάσματα, ο βασιλιάς και το πολιτικό-στρατιωτικό περιβάλλον του στις διηγήσεις του Ρίχτερ λάμπουν ως αληθινά λαμπρές φυσιογνωμίες. Ο ισχυρισμός πως ο Κωνσταντίνος υπήρξε «φίλος των Γερμανών» και είχε συνωμοτικές σχέσεις μαζί τους, απορρίπτεται από τον Ρίχτερ ως πολεμική προπαγάνδα των συμμάχων.¹¹² Αντίθετα, ο βασιλιάς ήταν ένας πιστός πατριώτης, ο οποίος, σε αντίθεση με τους βενιζελικούς, ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη διατήρηση αυστηρής ουδετερότητας. Ότι υπερέβη όμως επανειλημμένα τις συνταγματικές εξουσίες και καταπάτησε κατάφωρα το Σύνταγμα, αυτό το αποκρύπτει ο Ρίχτερ. Αντίθετα, σκιαγραφεί την εικόνα ενός ανιδιοτελούς μονάρχη, ο οποίος λιμοκτονούσε με τους ανθρώπους του, ενώ η σύζυγός του οργάνωνε συσσίτια.¹¹³

Ωστόσο, τα έγγραφα που παραθέτει ο Ρίχτερ, τα οποία προέρχονται σχεδόν πάντα από δευτερογενείς πηγές, μιλούν μια διαφορετική γλώσσα και δεν καταφέρνει πάντοτε να τα ερμηνεύει με τον δικό του τρόπο. Μέχρι την επέμβαση των

¹⁰⁹Στο ίδιο, σ. 262.

¹¹⁰Στο ίδιο, σ. 116.

¹¹¹Στο ίδιο, σ. 262.

¹¹²Στο ίδιο, σ. 12.

¹¹³Στο ίδιο, σ. 101.

συμμάχων τον Μάιο-Ιούνιο του 1917, η βασιλική οικογένεια και το γενικό επιτελείο διατηρούσαν στενές επαφές με τις γερμανικές αρχές υπηρεσιακά και στο Βερολίνο και αυτό δεν είχε να κάνει μόνο με τη «διατήρηση σταθερότητας» στις γερμανοβουλγαρικές επιχειρήσεις της Βόρειας Ελλάδας.¹¹⁴ Αντίθετα, από το φθινόπωρο του 1916 δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση σε μια γενικευμένη γερμανική επίθεση, την οποία επιθυμούσε μάλιστα η Αθήνα. Αλλά οι στρατιωτικοί πόροι των Κεντρικών Δυνάμεων δεν ήταν πια επαρκείς και οι προσκείμενοι στον βασιλιά Κωνσταντίνο, λόγω των αυξανόμενων περιορισμών της Αντάντ, δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν μια συντονισμένη σημαντική δράση από τον νότο. Το πόσο απελπισμένοι ήταν προκύπτει από δύο τηλεγραφήματα που έστειλε η βασίλισσα Σοφία στον αδελφό της στις 9 και 10 Φεβρουαρίου του 1917: Μια ελληνική επίθεση δεν είναι δυνατή, αλλά εξακολουθεί να ελπίζει ότι «οι αχρείοι χοίροι θα κερδίσουν την τιμωρία που τους αξίζει».¹¹⁵ Φυσικά, τέτοιες δηλώσεις δεν είναι ακριβώς κατάλληλες για να τεκμηριώσουν την άποψη του Ρίχτερ. Προσπάθησε επίσης να τις εκθέσει ως «απομιμήσεις από την κουζίνα δηλητηριάσεων της προπαγάνδας του Βενιζέλου».¹¹⁶ Αλλά τα επιχειρήματά του δεν είναι πειστικά.¹¹⁷ Αυτά, όσον αφορά

¹¹⁴Όποιος διαβάσει τα έγγραφα της Λευκής Βίβλου και της μελέτης του Mühlmann θα βρει σαφή στοιχεία (σύγκρ. υποσημείωση 102). Οι προσπάθειες άμβλυνσης και επαναπροσδιορισμού που κάνει ο Richter (Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.116ff.) φαίνονται παράλογες.

¹¹⁵Μετάφραση από τη Λευκή Βίβλο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (όπως στην υποσημείωση 101), Έγγρ. 77, σ.87: «May the infamous pigs receive their punishment which they deserve!»

¹¹⁶Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.121.

¹¹⁷Ο Richter υποστηρίζει, πως αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε δεν επρόκειτο για τηλεγραφήματα, αλλά για ιδιωτικές επιστολές της βασίλισσας Σοφίας στον αδελφό της Γουλιέλμο τον Β΄, τα οποία όμως ήταν αναξιόπιστα λόγω του συγκεκριμένου στρατιωτικού περιεχομένου. Η Σοφία φρόντιζε μόνο για κοινωνικά ζητήματα. Επιπλέον, το δεύτερο τηλεγράφημα που ανέφερε ο Mühlmann στα γερμανικά ήταν τόσο λανθασμένο, που δεν θα μπορούσε να προέλθει από τη βασίλισσα Σοφία. Παρεμπιπτόντως, ο Γουλιέλμος ο Β΄ εκείνη την εποχή δεν είχε καμία επιρροή στις αποφάσεις της Ανώτατης Διοίκησης του Στρατού. Το αντεπιχείρημα: 1) Σύμφωνα με τις πηγές της Λευκής Βίβλου, επρόκειτο σαφώς για τηλεγραφήματα που εστάλησαν από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών για λογαριασμό της Βασίλισσας στην Πρεσβεία της Βέρνης, με σκοπό την προώθησή τους στο Βερολίνο (γεγονός το οποίο δεν επισημαίνει ο Richter στις βιβλιογραφικές πηγές του). 2) Στη Λευκή Βίβλο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών βρίσκονται και άλλα τηλεγραφήματα της Σοφίας σε άλλες γερμανικές υπηρεσίες, που ασχολούνται επίσης με στρατιωτικά θέματα, όπως το τηλεγράφημά της στον στρατιωτικό ακόλουθο του Falkenhausen από την 12^η Ιανουαρίου του 1917 (έγγρ.81, σ.91Φ): Σε αυτό του αναφέρει πως, αν η απάντηση του Hindenburg αποδειχτεί πιο σημαντική, τότε το συμβούλιο του βασιλιά θα αποφάσιζε εναντίον της επίθεσης της Αντάντ. 3) Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα μυστικά τηλεγραφήματα συχνά μεταβάλλονταν και αλλοιώνονταν γλωσσικά κατά τη διάρκεια της μετάδοσης. Επίσης, τα έγγραφα που μεταφράζονταν στη Λευκή Βίβλο και διαβιβάζονταν είναι επίσης ελλιπή. 4) Τα τηλεγραφήματα που στάλθηκαν προς τον Γουλιέλμο τον Β΄ δεν διέφεραν σε καμία περίπτωση από τα ραδιοτηλεγραφήματα της βασιλικής οικογένειας, τα οποία είχαν σταλεί από τις πρεσβείες της Βέρνης και του Βερολίνου, με σκοπό να διαβιβαστούν στην Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση. Ο Γουλιέλμος ο Β΄, λοιπόν, ήταν πλήρως εμπλεκόμενος στις μυστικές

μια συνοπτική ματιά στις προσπάθειες του Ρίχτερ να διαστρεβλώσει τα γεγονότα. Το γεγονός ότι άργησε μερικές δεκαετίες το ανέδειξα στην ανακεφαλαίωση των ιστορικών δεδομένων που έκανα στην αρχή. Ωστόσο, επειδή δεν τα έλαβε υπόψη ή τα αγνόησε σκόπιμα, οδηγήθηκε στη συνέχιση μιας πολύ καθυστερημένης αντιπροπαγάνδας.

Η δικτατορία του Μεταξά ως γνήσια έκφανση φασισμού

Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Έλληνας πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς κατήργησε την κοινοβουλευτική δημοκρατία και διορίστηκε με βασιλικό διάταγμα δικτάτορας, αφού προηγουμένως είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη της βασιλικής οικογένειας, της ηγεσίας του στρατού και της χωροφυλακής. Έτσι, η Ελλάδα ήταν πλέον μια από τις πολλές χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης, των οποίων οι παραδοσιακά κυρίαρχες τάξεις είχαν εγκαταστήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 βασιλικές και στρατιωτικές δικτατορίες, με τον Μεταξά να ξεκινά μια δριμεία εκστρατεία καταστολής της Αριστεράς. Αναζητώντας μια ευρύτερη πολιτική βάση, ίδρυσε την «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας» (ΕΟΝ) και εφάρμοσε αρκετά προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, ώστε να κάμψει την αντίσταση των ασθενέστερων τάξεων. Παράλληλα, ενίσχυσε τον εξοπλισμό και έδωσε νέα ώθηση στις διμερείς εμπορικές συναλλαγές με τη ναζιστική Γερμανία, οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει από το 1932. Ωστόσο, στην εξωτερική πολιτική στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου αποκλειστικά στη Μεγάλη Βρετανία, για να αποκρούσει τον επιθετικό επεκτατισμό της φασιστικής Ιταλίας. Γενικά, επρόκειτο για μια δικτατορία της παραδοσιακής ελίτ, η οποία παρόλο που εμπεριείχε στοιχεία των Ναζί και του ιταλικού φασισμού, δεν υπερέβη τα όρια των τότε τυπικών βασιλικών και στρατιωτικών δικτατοριών που κυριαρχούσαν στην Ανατολική και Νότια Ευρώπη.

διαπραγματεύσεις που αφορούσαν την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων.

Ως προς την παραπάνω άποψη, επικρατεί ομοφωνία στην ιστορική έρευνα.¹¹⁸ Από τη δικτατορία του Μεταξά έλειπαν ουσιαστικά στοιχεία, που είναι βασικά χαρακτηριστικά της τυπολογίας των διαφόρων μορφών του φασισμού. Ο Μεταξάς δεν ήταν στην κορυφή ενός μαζικού κοινωνικού κινήματος, πόσο μάλλον ενός μαζικού κόμματος, που θα τον ανέβαζε στο πολιτικό στερέωμα. Παράλληλα, οι προσπάθειές του να διορθώσει εκ των υστέρων αυτό το «έλλειμμα» απέτυχαν σε μεγάλο βαθμό. Επίσης, δεν υπήρξε ισχυρή ρατσιστική ή φυλετική αντισημιτική ιδεολογία και πρόγραμμα. Η εξωτερική πολιτική ήταν κυρίως αμυντική και έχασε κάθε προσπάθεια να συνδεθεί με τη «Μεγάλη Ιδέα». Επίσης, η επιστράτευση δεν βρισκόταν υπό τη σκέπη ενός κρυφού ή φανερού πολέμου με σκοπό τη μεταρρύθμιση εναντίον της Συνθήκης της Λωζάνης του 1923. Έτσι, μόνο λίγα χαρακτηριστικά απομένουν που απαρτίζουν την τυπολογία του φασισμού: ο μαχόμενος αντικομμουνισμός και εθνικισμός, η στοιχειώδης υποχρεωτική οργάνωση της νεολαίας και κάποιες προσεγγίσεις για την εξύμνηση του «Ελληνισμού», οι οποίες όμως δεν αποσκοπούσαν στην κυριαρχία μιας «ανώτερης φυλής».

Ο Ρίχτερ το βλέπει ωστόσο εντελώς διαφορετικά. Για περισσότερα από 40 χρόνια αντιτίθεται σε αυτήν την εκτίμηση και φέρνει στο προσκήνιο τα ίδια αντεπιχειρήματα. Στη διατριβή του, που δημοσιεύτηκε το 1973, διάλεξε ένα μεμονωμένο χαρακτηριστικό, δηλαδή την ύπαρξη ενός φασιστικού μαζικού κόμματος. Φυσικά έπρεπε να παραδεχτεί ότι τέτοιου είδους καταστάσεις δεν είχαν καν αρχίσει στην Ελλάδα. Έτσι λοιπόν δημιούργησε μια γνήσια ελληνική εκδοχή και συνέδεσε το καθεστώς των πελατειακών σχέσεων με την εικόνα που είχε για την Ελλάδα. «Οι υπάρχουσες ολιγαρχικές δομές επέτρεπαν την άμεση μετατροπή του συστήματος πατρωνίας σε φασισμό και όχι δια της τεθλασμένης οδού, παραδείγματος χάριν ενός μαζικού κόμματος».¹¹⁹ Ως αποτέλεσμα, ο Μεταξάς κατάφερε να ενώσει όλους τους οργανισμούς που βασίζονταν στην πατρωνία και

¹¹⁸Σύγκρ. Robin Higham / Thanos Veremis (εκδ.), *Aspects of Greece 1936–1940. The Metaxas Dictatorship*, Αθήνα, 1993.

¹¹⁹Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.61.

ήταν οργανωμένοι μέχρι τότε σε κόμματα και αυτοαναγορεύτηκε «αρχηγός» της Ελλάδας.

Αυτός ο ισχυρισμός δεν μπορεί να πείσει για διάφορους λόγους. Πρώτον, γειτνιάζει με εσφαλμένες αντιλήψεις πρακτικών του φασισμού, όπως για παράδειγμα με αυτήν της «ευθυγράμμισης» (*Gleichschaltung*)¹²⁰, διότι μια τέτοια προσέγγιση συνεπάγεται πάντα την ενσωμάτωση των άλλων κομμάτων και θεσμών στο κυρίαρχο μαζικό κόμμα. Κάτι τέτοιο δεν υφίστατο όμως στην Ελλάδα. Δεύτερον, απουσιάζουν τα υπόλοιπα και τουλάχιστον εξίσου ουσιώδη χαρακτηριστικά της τυπολογίας. Τρίτον, η πομπώδης αναφορά στον παραλληλισμό του Έλληνα «αρχηγού» Μεταξά με τον «αρχηγό» Ντούτσε είναι παραπλανητική για τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες, δεδομένου ότι αυτός ο προσδιορισμός ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα συνηθισμένος για τους αρχηγούς των κομμάτων ολόκληρου του πολιτικού φάσματος.

Στον πρώτο τόμο της ελληνικής τριλογίας του, ο Ρίχτερ, καταπιάνεται πάλι με το θέμα. Η συγκριτική έρευνα για τον φασισμό είχε εν τω μεταξύ σημειώσει σημαντική πρόοδο, αλλά μετά λύπη του, δεν κατάφερε να πείσει κανέναν γι' αυτήν την εκδοχή ενός γνήσιου ελληνικού φασισμού.¹²¹ Ο Ρίχτερ ωστόσο δεν εγκατέλειψε την προσπάθειά του. Όπως αναφέρει γραπτά σε μια μικρή τροποποίηση των υποθέσεων που είχε κάνει το 1973, ο Μεταξάς εδραίωσε στην Ελλάδα ένα συγκεκριμένο «πελατειακό φασισμό»: ο δικτάτορας αφαίρεσε την εξουσία από τους εκπροσώπους της ολιγαρχίας και έθεσε υπό τον έλεγχό του τους πάτρωνες που συνδέονταν με αυτήν. Παρεμπιπτόντως, αυτό συνέβη και στις άλλες βαλκανικές χώρες. Αλλά αυτή η επέκταση της έννοιας σε εθνικά κράτη, τα οποία στην παρούσα συζήτηση χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακές βασιλικές ή στρατιωτικές δικτατορίες, δεν τον βοήθησε τελικά καθόλου, διότι οι πελατειακές πυραμίδες με το ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο δεν εμφανίστηκαν πουθενά ως πολιτική της μάζας ούτε και

¹²⁰ (Σ.τ.Μ.) *Gleichschaltung*=ευθυγράμμιση, συγχρονισμός, είναι η προοδευτική υπαγωγή του γερμανικού κράτους και της γερμανικής κοινωνίας στην ιδεολογία και την πολιτική του κυρίαρχου Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Πρόκειται για την εγκαθίδρυση ένα συστήματος απολυταρχικού ελέγχου του κάθε ατόμου, και τον περιοριστικό συντονισμό όλων των τομέων της κοινωνίας και του εμπορίου. Ένας από τους στόχους αυτής της πολιτικής ήταν η επιβολή ενός συγκεκριμένου προτύπου ιδεών και σκέψης σε όλα τα άτομα, συρρικνώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ατομικότητα. <https://el.wikipedia.org/wiki/Gleichschaltung>

¹²¹ Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 13 και σ. 312 κ.ε.

έγιναν στόχος επευφημιών. Επιπλέον, ο Ρίχτερ αποποιήθηκε τώρα της αντίληψής του μέσα από σημαντικές αντιφάσεις. Για παράδειγμα, σε κάποιο άλλο σημείο έγραψε ότι ο Μεταξάς δεν κατάφερε να εισχωρήσει στα παλιά «πελατειακά κόμματα» και γι' αυτό πόνταρε στη δημιουργία της Οργάνωσης Νεολαίας, «για να την αναμορφώσει κατά το δυνατόν σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του.»¹²² Αλλά ακόμη και αυτή η ενέργεια του Μεταξά τελικά απέτυχε παρά τις εντατικές προσπάθειές του, επειδή η μεγάλη πλειοψηφία των νέων απέρριψε την προσχώρηση στην οργάνωση. Έτσι, τα ηγετικά στελέχη παρέμειναν μόνα τους, όπως και όνειρα παρέμειναν οι προσπάθειές τους για την ίδρυση «ταγμάτων εργασίας». Παρ' όλα αυτά, τα στελέχη της ΕΟΝ θα παίξουν κάποιο ρόλο στη δημιουργία των ταγμάτων ασφαλείας το 1943-1944 στην τρίτη κυβέρνηση συνεργασίας του Ιωάννη Ράλλη. Ωστόσο, στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά δεν υπήρξε φασισμός με την ευρεία του έννοια.

Η απονομιμοποίηση της αντίστασης στην Κρήτη και η τεκμηρίωση των γερμανικών αντιποίνων

Το 2011 ο Ρίχτερ εγκαινίασε μια σειρά εκδόσεων της ύστερης εργογραφίας του, με μια ειδική μελέτη που αφορούσε την αεροπορική απόβαση των Γερμανών στην Κρήτη, τον Μάιο του 1941.¹²³ Στο κυρίως θέμα, που πραγματεύεται την αποκατάσταση των γερμανών αλεξιπτωτιστών και τα αερομεταφερόμενα στρατεύματα αναφέρθηκαν ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο. Σε αυτό εδώ το σημείο, θα ήθελα να εξετάσω με περισσότερη λεπτομέρεια την άποψή του για την εξέγερση του κρητικού λαού ενάντια στην γερμανική απόβαση. Αυτό ήταν απροσδόκητο για τους Γερμανούς. Τους κόστισε σημαντικές απώλειες και οι ίδιοι απάντησαν με μαζικά αντίποινα. Πώς αντιμετωπίζει ο Ρίχτερ αυτό το φαινόμενο; Ανακατασκευάζει τα γεγονότα με την επιστημονική αντικειμενικότητα που απαιτείται να δείξει; Ή είναι επιθυμία του και σε αυτήν την προβληματική να απαλλάξει τους επιτιθέμενους και να απονομιμοποιήσει τη μαζική αντίσταση; Η απάντηση είναι

¹²²Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.325.

¹²³Heinz A. Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18).

δυστυχώς για μια ακόμη φορά σαφής. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Ρίχτερ, από τη μια πλευρά υπήρξε η τελευταία «καθαρή» εκστρατεία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά ταυτόχρονα και «η αρχή του βρώμικου πολέμου, η οποία χαρακτηρίζεται από κομματικές επιθέσεις και αντίποινα».¹²⁴ Στις 2 Ιουνίου του 1941 ο γερμανικός στρατός (Βέρμαχτ) πραγματοποίησε την «πρώτη μαζική δολοφονία των αμάχων στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο» με την εκτέλεση 23 αντρών στο χωριό Κοντομαρί.¹²⁵ Αυτό το μήνυμα υποδηλώνει πρώτον ότι η ευθύνη για τις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου κατανέμεται εξίσου μεταξύ των επιτιθέμενων και των ατάκτων στρατευμάτων. Και δεύτερον, προβάλλει τον ισχυρισμό, ότι ο γερμανικός στρατός είχε παραμείνει «καθαρός» μέχρι την εισβολή στην Κρήτη, ότι δηλαδή μέχρι τότε δεν είχε διαπράξει εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας¹²⁶ όπως στον «γενναίο» αγώνα με εκείνους που υπερασπιζονταν την Κρήτη.

Πριν να ασχοληθώ στη συνέχεια με τη θέση του Ρίχτερ περί «ισοδυναμίας», θέλω να αναφερθώ σύντομα στον ισχυρισμό του, ότι δηλαδή έως την επιχείρηση «Ερμής», ο γερμανικός στρατός έκανε μόνο «καθαρούς» επιθετικούς πολέμους. Ο ισχυρισμός αυτός αντιπαρέρχεται όλες τις συλλογικές μνήμες και τα ευρήματα της ιστορικής έρευνας. Η γερμανική εισβολή στην Πολωνία συνοδεύτηκε από την πρώτη μέρα από ένα κύμα τρομοκρατίας εναντίον μαχητών και αμάχων, των πολωνικών στρατευμάτων και του άμαχου πληθυσμού.¹²⁷ Οι μονάδες της Βέρμαχτ εκτελούσαν Πολωνούς αιχμαλώτους πολέμου αμέσως μετά τις μάχες. Σφαγίασαν χιλιάδες μέλη της εθελοντικής φρουράς που είχαν σχηματιστεί στις πόλεις και τα χωριά και πυρπόλησαν 55 πόλεις και 476 χωριά. Έπαιρναν ομήρους από παντού και τους πυροβολούσαν ως «εξιλέωση» για επιθέσεις εναντίον Γερμανών στρατιωτών. Κατά τη διάρκεια του εορτασμού της εβραϊκής πρωτοχρονιάς στις 13 Σεπτεμβρίου του 1939, οδήγησαν εκατοντάδες μέλη εβραϊκών κοινοτήτων στις συναγωγές και τους έκαψαν ζωντανούς. Από την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 δεν πέρασε μέρα χωρίς να γίνουν

¹²⁴Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.69.

¹²⁵Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.269.

¹²⁶Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.69.

¹²⁷Σύγκρ. την επισκόπηση των μαζικών εγκλημάτων της Wehrmacht κατά του άμαχου πληθυσμού της Πολωνίας και των πολωνών αιχμαλώτων πολέμου στο: Werner Röhr (διασκευή), *Die faschistische Okkupations politik in Polen 1939–1945* (Europaunter Hakenkreuz, Τόμος.2), Berlin 1989, σ.72κ.ε.

εκτελέσεις. Παράλληλα, 27.000 άνθρωποι δολοφονήθηκαν.¹²⁸ Μετά την ίδρυση της κατοχικής δύναμης, η οπισθοφυλακή του στρατού και της αεροπορίας, τα στρατοδικεία της Βέρμαχτ και η κρυφή Αγροφυλακή συμμετείχαν στη μαζική τρομοκρατία εναντίον του πολωνικού και του εβραϊκού πληθυσμού.

Για μένα είναι ακατανόητο γιατί ο Ρίχτερ απλώς αγνοεί αυτά τα ιστορικά γεγονότα. Ήταν σκόπιμο; Ή μήπως ήταν «μόνο» η εμμονή του ιστορικού σε θέματα της Ελλάδας που δεν είχε επικεντρωθεί στη «βρόμικη» αρχή του γερμανικού επιθετικού πολέμου; Ή τον απέκλεισε από την αφήγησή του, επειδή ήθελε να μετατρέψει την ειδική μελέτη του σε ένα σημείο καμπής του Β' Παγκοσμίου Πολέμου; Αυτό δεν το γνωρίζουμε. Αλλά πρέπει να του απευθύνουμε αυτά τα ερωτήματα, διότι το σημείο που αναφέρεται στη γερμανική Βέρμαχτ, η οποία έμεινε «καθαρή» μέχρι τη σύγκρουσή της με την κρητική αντίσταση, επαναλαμβάνεται στο έργο του ξανά και ξανά. Και αυτό συμβαίνει από τότε που δημοσίευσε την έκδοσή του που αναφέρεται στην επιχείρηση «Ερμής».

Αυτά με τις προσπάθειες του Ρίχτερ να συμψηφίσει τον τρόπο που αγωνίζονταν οι Κρητικοί με τα γερμανικά αντίποινα. Αναπτύσσει ουσιαστικά τέσσερα επιχειρήματα.¹²⁹ Πρώτα απ' όλα, ο ίδιος αποδίδει μεγάλη σημασία στη διαπίστωση ότι η κρίσιμη εξέγερση εναντίον των εισβολέων δεν ήταν αυθόρμητη πράξη και - όπως υποστήριξε με συνέπεια στη βιβλιογραφία του- δεν θα μπορούσε να ερμηνευτεί από τη μακραίωνη παράδοση της αντίστασης του κρητικού λαού εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας. Ο ίδιος αποδίδει τη συστηματική προετοιμασία στους αξιωματικούς της βρετανικής παραστρατιωτικής υπηρεσίας Επιχειρήσεων Ειδικών Αποστολών (Special Operations Executive-S.O.E.), με τη βοήθεια της οποίας ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ από το καλοκαίρι του 1940, «παρέδωσε στις φλόγες ολόκληρη την κατεχόμενη από τους Ναζί Ευρώπη μέσω δολιοφθοράς και ανατροπής».¹³⁰ Ως κύριο εκπρόσωπο της ομάδας (SOE) παρουσιάζει τον αρχαιολόγο Τζον Πεντλέμπουρι (John

¹²⁸Μαζικές εκτελέσεις Πολωνών πολιτών και αιχμαλώτων πολέμου από τη Βέρμαχτ ή τα Ες-Ες από την 1^η Σεπτεμβρίου έως την 1939 (σειρά), πίνακας 2 στο: Röhr (διασκευή), *Die faschistische Okkupations politik in Polen 1939–1945* (όπως στην υποσημείωση 123), σ. 346–353.

¹²⁹Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ. 254 κ.ε., Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.69Φ.

¹³⁰Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 19), σ.255.

Pendlebury), του οποίου τις δράσεις και τη μοίρα σκιαγραφεί μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια. Ο Πεντλέμπουρι και η ομάδα του ονειρεύονταν να γίνουν διάδοχοι του «Λώρενς της Αραβίας» παραβιάζοντας συνειδητά τους νόμους του πολέμου «ενθαρρύνοντας ένοπλους πολίτες στον ανταρτοπόλεμο».¹³¹

Δεύτερον, τα κρητικά πολεμικά τάγματα δεν ήταν μαχητές κατά την έννοια της Συνθήκης της Χάγης: «Ο τρόπος που αγωνίζονταν παραβίαζε τους νόμους του πολέμου». Αλλά αυτό δεν ενδιέφερε τους βρετανούς εμπλεκόμενους κατά τη στρατολόγηση των «παλιών καπεταναίων και των ακολούθων τους», «εφόσον έβλαπτε τον αντίπαλο και ωφελούσε τη δική τους πλευρά».

Τρίτον, πώς παραβίαζαν οι αντάρτες τις διατάξεις του διεθνούς στρατιωτικού δικαίου; Εδώ ο Ρίχτερ αναφέρει σοβαρές παραβιάσεις.¹³² Αγωνίζονταν στήνοντας ενέδρες και επιτίθεντο κυρίως σε διασκορπισμένους αλεξιπτωτιστές και ομάδες μάχης. Σκότωναν φυλακισμένους και βεβήλωναν νεκρούς, ακολουθώντας «την αρχαία παράδοση». Επίσης, δεν τηρούσαν τις ανακωχές που προβλέπονταν τις νυχτερινές ώρες και έτσι απέτρεπαν κάθε δυνατότητα παροχής βοήθειας και περισυλλογής των πεσόντων και των τραυματιών, τους άφηναν «χωρίς νερό, τρόφιμα και πολεμοφόδια».¹³³ Γενικά κυριαρχούσε ανάμεσα στον κρητικό λαό που διακρινόταν από «παραλογισμό» μια «εκ των αρχαιοτάτων χρόνων πηγάζουσα θέληση για καταστροφή». «Δεν έδειχναν έλεος, ακόμα κι αν ο αντίπαλος ήθελε να παραδοθεί».

Ύστερα από αυτές τις παρατηρήσεις για τους «παράλογους» Κρητικούς και τους βρετανούς υποκινητές τους, ο Ρίχτερ έρχεται να μιλήσει για τα γερμανικά αντίποινα.¹³⁴ Παράλληλα, δεν αποσιωπά το γεγονός ότι οι ενώσεις των αλεξιπτωτιστών είχαν παρασυρθεί σε εκδικητικές πράξεις και διέπρατταν σφαγές. Αλλά όλα αυτά έγιναν χωρίς την καθοδήγηση των γερμανικών αρχών, οι οποίες θα προτιμούσαν να κρατούν υπό έλεγχο τις εν λόγω επιθέσεις. Για τον σκοπό αυτό, οι διοικητές είχαν εκδώσει εντολές, στις οποίες καθόριζαν τη φύση και την έκταση των

¹³¹Στο ίδιο, σ.259. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο.

¹³²Στο ίδιο, σ.263Φ.

¹³³Στο ίδιο, σ.263. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο.

¹³⁴Στο ίδιο, σ. 264κ.ε.

αντιποίνων που έπρεπε να οριστούν. Εδώ ο Ρίχτερ παραπέμπει στην εντολή του Διοικητή της Πέμπτης Ορεινής Μεραρχίας, Γιούλιους Ρίνγκελ (Julius Ringel), που είχε ήδη εγκριθεί στις 23 Μαΐου. Σύμφωνα με αυτήν την εντολή, όσοι πιάνονται με όπλο θα πρέπει να συλλαμβάνονται ως όμηροι και να οδηγούνται στον τόπο των επιχειρήσεων, ενώ σε περίπτωση εχθρικών ενεργειών, για κάθε Γερμανό που δολοφονείται, να εκτελούνται δέκα Έλληνες πολίτες.¹³⁵ Ωστόσο, τα «σκληρά αντίποινα» που εξέδωσε μια εβδομάδα αργότερα ο Γερμανός ανώτατος Διοικητής Κουρτ Στούντεντ (Kurt Student) τα παραθέτει ο Ρίχτερ αυτούσια.¹³⁶ Αναφέρει μεταξύ άλλων ότι κατόπιν της «άμυνας», στην οποία είχαν προβεί «από μόνα τους» τα στρατεύματα, είχε έρθει τώρα η ώρα «να προχωρήσουν όπως είχε προγραμματιστεί, να εκδικηθούν και να αποτρέψουν ποινικά δικαστήρια, τα οποία και θα πρέπει να λειτουργήσουν στο μέλλον ως αποτρεπτικοί μηχανισμοί». Για τον σκοπό αυτό εξέδωσε διαταγή, σύμφωνα με την οποία, οι ενδιαφερόμενοι θα έπρεπε, μετά την αποσαφήνιση των εκάστοτε πραγματικών περιστατικών που θα γίνεται από κάποιον «κεντρικό υπεύθυνο σε θέματα αντιποίνων», να προβαίνουν σε εκτελέσεις, να καίνε τοποθεσίες «αφού λεηλατήσουν περιουσίες» και να προχωρούν «σε εξόντωση του ανδρικού πληθυσμού ολόκληρων περιοχών». Επιπλέον, ο Ρίχτερ μας επιτρέπει επίσης να γνωρίζουμε ότι το 11^ο Σώμα της Πολεμικής Αεροπορίας (Fliegerkorps) ανέφερε στην Αεροπορία στις 4 Ιουλίου ότι η αποστολή εκδίκησης «είχε εκτελεστεί με τις μονάδες στρατευμάτων που επλήγησαν σε μεγαλύτερο βαθμό και με την υποστήριξη της στρατιωτικής χωροφυλακής».¹³⁷

Αυτό ήταν ένα ξεκάθαρο κείμενο, όχι όμως για τον Ρίχτερ. Ερμηνεύει αυτές τις βάρβαρες εντολές ως προσπάθεια να αποτραπούν ακόμα πιο βίαιες εκδικητικές πράξεις. Επιδιώκει να αποδείξει ότι το ένταλμα του Ρίνγκελ για δολοφονία δεν είχε καν τεθεί σε ισχύ. Ο Ρίνγκελ το εξέλαβε μονάχα ως απειλή. Ακόμα και η εντολή του, για κάθε πεσόντα Γερμανό στρατιώτη να εκτελούνται δέκα Έλληνες όμηροι, δεν εισακούστηκε, διότι για τους δεκάδες Γερμανούς που σκοτώθηκαν τουφεκίστηκαν το πολύ διακόσιοι Κρητικοί.¹³⁸ Αλλά ο Ρίχτερ προστατεύει ακόμη και τον Γερμανό

¹³⁵Στο ίδιο, σ. 186.

¹³⁶Στο ίδιο, σ. 265Φ. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο.

¹³⁷Στο ίδιο, σ. 266.

¹³⁸Στο ίδιο, σ. 268.

Διοικητή. Αναφέρει με υπεκφυγές ότι ο Student απευθύνθηκε στον ανώτερο Διοικητή του, Χέρμαν Γκαίρινγκ (Hermann Göring), εξαιτίας της έκτασης των επιθέσεων από την πλευρά των «παράλογων» Κρητικών: «προκειμένου να αποτρέψουν σκληρότερα μέτρα, απαιτούσε ο ίδιος να εφαρμοστούν ακόμη σκληρότερα μέτρα», για να τα αποδυναμώσουν όμως «αμέσως και πάλι στη συνέχεια».¹³⁹ Με αυτό τον τρόπο ο Στούντεντ προσπάθησε να κρατήσει τα στρατεύματα μακριά από «περαιτέρω αυθαίρετες ενέργειες» και, μέσα από προσωπική διαδικασία έγκρισης που εκδόθηκε κατόπιν εντολής του, διακριτικά να αποτρέψει «δραστικότερα μέτρα».¹⁴⁰ Στην πραγματικότητα, είχαν κρατήσει τα αντίποινα μέσα σε στενά όρια. Επιπλέον, θα παραβίαζαν το «τότε διεθνές δίκαιο», μόνο επειδή οι πυροβολισμοί διεξήχθησαν χωρίς προηγούμενη δικαστική διαδικασία.

Η επιχειρηματολογία του Ρίχτερ δεν είναι σε καμία περίπτωση βάσιμη. Καταρχάς, παραπαίει με τον ισχυρισμό του ότι η κρητική λαϊκή εξέγερση ήταν μια σχεδιασμένη από καιρό οργάνωση της SOE και του ήρωά της, Πεντλέμπουρι. Αναμφισβήτητα, οι αξιωματικοί της SOE δραστηριοποιούνταν στην Κρήτη και δημιουργούσαν οργανώσεις αντίστασης. Ωστόσο, εκείνη την εποχή ήταν μειοψηφία. Οι ομάδες αντίστασης της λαϊκής εξέγερσης ήταν κυρίως οργανωμένες και καθοδηγούμενες από αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, της πολιτοφυλακής και της χωροφυλακής. Οι παραδοσιακά αυτοοργανωμένες τοπικές επιτροπές αγώνα, που βρίσκονταν υπό την εποπτεία των αρχηγών τους, υποχώρησαν, ενώ υπήρχαν στενές επαφές ανάμεσα σε όλες αυτές τις οργανώσεις, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που καθοδηγούσαν οι αξιωματούχοι του SOE. Οι κοινωνικοπολιτισμικές δομές αυτών των φορέων της λαϊκής εξέγερσης διερευνώνται σήμερα εκτενώς και ανάγουν τους ισχυρισμούς του Ρίχτερ στη σφαίρα των θρύλων. Το γεγονός ότι βασίζεται κυρίως σε μια δημοσίευση προπαγάνδας, που δημοσιεύθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών το 1942, αναφέρεται μόνο περιστασιακά.¹⁴¹

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 265.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 266.

¹⁴¹ Υπουργείο Εξωτερικών (έκδ.), *Völkerrechtsverletzungen der britischen Streitkräfte und der Zivilbevölkerung auf Kreta*, Berlin 1942.

Δεύτερον, από αυτό το γεγονός προκύπτει ότι οι κρητικές επιτροπές αγώνα αναγνωρίζονταν ως μάχιμες.¹⁴² Ήδη στη Σύμβαση της Γενεύης και στη Συνθήκη της Χάγης η μαζική λαϊκή εξέγερση εναντίον των εισβολέων κηρύχθηκε ρητά νόμιμη. Η μόνη προϋπόθεση ήταν ότι αυτοί οι φορείς θα έπρεπε να είναι οργανωμένοι στρατιωτικά και να οπλοφορούν. Ακόμη κι αυτό το κριτήριο το είχαν εκπληρώσει οι «παράλογοι» Κρητικοί. Και φυσικά η κράτηση και η δολοφονία ομήρων και η λεηλασία αγροκτημάτων και χωριών απαγορεύτηκαν στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου.

Αλλά τι γίνεται με το τρίτο σημείο της επιχειρηματολογίας του Ρίχτερ; Εδώ μεταφέρει ένα ψήγμα αλήθειας. Σε μερικές περιπτώσεις οι εξεγερμένοι σκότωναν κρατούμενους και τραυματίες και βεβήλωναν νεκρούς. Επρόκειτο σαφώς για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και δεν μπορούμε να κατηγορήσουμε τους ηγέτες ότι δεν είχαν ακούσει ποτέ αυτές τις διατάξεις. Ωστόσο, ο Ρίχτερ μεγαλοποιεί υπερβολικά αυτά τα ευρήματα. Βασίζει την παρουσίασή τους μονομερώς στα αποτελέσματα δύο εξεταστικών επιτροπών, της Πολεμικής Αεροπορίας και του Στρατού και στις μαρτυρίες μερικών Γερμανών βετεράνων. Από την άλλη πλευρά, απορρίπτει όλες τις εκθέσεις της γερμανικής πλευράς, οι συγγραφείς των οποίων θεωρούσαν ότι η υποτιθέμενη έκταση της βεβήλωσης των πτωμάτων είναι υπερβολική.¹⁴³ Όποιος έχει μελετήσει την ιστορία του ανταρτοπόλεμου κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχει επίγνωση του γεγονότος ότι οι εκτελέσεις κρατουμένων και οι βεβηλώσεις πτωμάτων ήταν πιο συχνές σε άλλες περιοχές όπου εκδηλώθηκε ένοπλη αντίσταση –για παράδειγμα στη Γιουγκοσλαβία και σε ζώνες ανταρτών πίσω από το γερμανοσοβιετικό μέτωπο–, από ό,τι κατά τη διάρκεια της λαϊκής εξέγερσης στην Κρήτη. Εξάλλου, ο Ρίχτερ πλανάται και σε αυτό το σημείο. Οι ομάδες των ανταρτών δεν πολέμησαν μόνο στήνοντας ενέδρες κατά των εισβολέων. Στράφηκαν και κατά των τμημάτων της

¹⁴²Σύγκρ. εδώ και παρακάτω Adam Roberts / Richard Gueff, *Documents on the Laws of War*, Oxford / New York 2000, Geoffrey Best, *Humanity in Warfare. The Modern History of the International Law of Armed Conflict*, New York 1980

¹⁴³Μεροληπτική χαρακτηρίζει ο Richter την αναφορά του ιατρού, ανώτερου υπαλλήλου του τμήματος φυλετικής πολιτικής του NSDAP, που έγινε γνωστή από βρετανικές δημοσιεύσεις. Ο Helmuth Unger στην έκθεσή του θεωρεί υπερβολικό τον αριθμό των νεκρών που βεβηλώθηκαν. Θα μπορούσε εδώ να ελέγξει την εγκυρότητά του. Σύγκρ. Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.271.

εμπροσθοφυλακής και κατά των αλεξιπτωτιστών, που συχνά επιχειρούσαν σε μικρότερες ομάδες. Αυτό οδήγησε σε επιθετικούς αγώνες σώμα με σώμα, όπου οι «παράλογοι» Κρητικοί βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση, εφόσον γνώριζαν καλά τα μέρη, ενώ οι Γερμανοί είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες στα δύσκολα εδάφη της κρητικής γης.

Στον τελευταίο κρίκο της αλυσίδας της επιχειρηματολογίας του ο Ρίχτερ μπαίνει στο περιθώριο της απολογητικής. Μέχρι την αντικατάσταση του Στούντεντ, το καλοκαίρι του 1943, θύματα του κύματος της τρομοκρατίας δεν υπήρξαν 200, αλλά 1800-2000 Κρητικοί: έτσι πλησίασε τη μοιραία αναλογία 1:10 του Ρίνγκελ. Ακόμα και ο ισχυρισμός του Ρίχτερ ότι ο Ρίνγκελ ήθελε να απειλήσει με τη διαταγή του για τα αντίποινα αντικρούεται από τη βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, έγραφε ο Ρίνγκελ στις 4 Ιουνίου 1941 σε μια αναφορά μάχης: «έγινε επέμβαση με τον πιο σκληρό τρόπο». Για «κάθε Γερμανό τραυματία ή πεσόντα», εκτελέστηκαν 10 Κρητικοί. «Τα σπίτια και τα χωριά στα οποία πυροβολούσαν τα γερμανικά στρατεύματα» παραδόθηκαν στις φλόγες και επιπλέον ήρθε τώρα διαταγή «να πιάσουν ομήρους από όλα τα μέρη».¹⁴⁴ Ακόμη και οι απέλπιδες προσπάθειες να ωραιοποιήσουν τη διαταγή του «Νέρωνα», του ανώτατου αξιωματικού Student, στις 31 Μαΐου 1941, είναι άκαρπες. Και όταν τελικά ο Ρίχτερ, επικαλούμενος τη δημοσίευση ενός διακεκριμένου συνηγόρου για τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξαν οι Γερμανοί, ισχυρίστηκε μπροστά σε δικαστήριο των συμμάχων ότι η εκτέλεση των ανταρτών υπήρχε επίσης και στην ημερήσια διάταξη των συμμαχικών στρατευμάτων,¹⁴⁵ διαπράττει δύο σοβαρά λάθη: Εκλαμβάνει τις μαρτυρίες αυτής της κομματικής πηγής πληροφοριών ως άμεσο παράθεμα και χωρίς να τις ελέγξει. Ως εκ τούτου, με τη σιωπή του καταργεί τη διάκριση μεταξύ της ένοπλης αντίστασης και του ανυπεράσπιστου άμαχου πληθυσμού.

¹⁴⁴ Ανατυπωμένο αποσπασματικά στο: Martin Seckendorf (διασκευή), *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien και 1992*, έγγρ. 21, σ.157.

¹⁴⁵ Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.272. Εδώ βασίζεται στο Hans Laternser, *Verteidigung deutscher Soldaten. Plädoyers vor alliierten Gerichten*, Bonn 1950.

Η κατάργηση και η υποβάθμιση της σημασίας της γερμανικής κατοχικής κυριαρχίας

Ας περάσουμε τώρα σε ένα άλλο θέμα, με το οποίο ο Ρίχτερ ερχόταν συνέχεια αντιμέτωπος στο πλαίσιο των ερευνών του για την Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: τη γερμανική κατοχή κατά τα έτη 1941-1944. Πάντως η μελέτη του για την Κρήτη δεν προμηνύει τίποτε καλό. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε εξ αρχής ότι διδάχτηκε κάτι από τα αποτελέσματα της πενήντάχρονης αντιπαράθεσής του με αυτό το ιδιαίτερα τραγικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας.

Δυστυχώς αυτή είναι μόνο μια μεμονωμένη περίπτωση. Από μια πρώτη ανασκόπηση των σχετικών χωρίων γίνεται σαφές ότι ο Ρίχτερ χειρίζεται αυτό το στάδιο των ελληνογερμανικών σχέσεων με μάλλον θλιβερό τρόπο. Αφιερώνει σε αυτές μόνο λίγες γραμμές και αυτή η δυσαναλογία γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη όταν συγκρίνουμε τον τρόπο που απεικονίζει την κατοχική κυριαρχία στα κεφάλαια προ και μετά τον πόλεμο. Στη διδακτορική του διατριβή, έκτασης 624 σελίδων, δεν αφιερώνει ούτε 30 σελίδες για να σκιαγραφήσει την πολιτική την περίοδο της Κατοχής,¹⁴⁶ ενώ ασχολείται εκτενώς με την ελληνική εξόριστη κυβέρνηση και τις βρετανικές δολοπλοκίες για τον έλεγχο του κινήματος αντίστασης. Στην επισκόπηση που παρουσίασε περίπου 40 χρόνια αργότερα για την Ελλάδα του 1940-50, αυτές οι ανισορροπίες έχουν παραμείνει σχεδόν αμετάβλητες: Οι αναλύσεις για τα χρόνια του Εμφυλίου υπερτερούν του κεφαλαίου που αναφέρεται στην Κατοχή σχεδόν κατά πέντε φορές, ενώ έχει αφήσει επίσης περισσότερο χώρο για την παρουσίαση της βρετανικής απόβασης το 1944-1946. Αλλά και στην αναπαράσταση της κατοχικής κυριαρχίας, που αναφέρεται στις μόλις 60 σελίδες του, περιέχονται και πάλι οι συνωμοσίες της εξόριστης κυβέρνησης αλλά και η από τους Βρετανούς επιβεβλημένη διαστρέβλωση της αντίστασης. Αντιθέτως, αφιερώνει 22 σελίδες για την ανάλυση της γερμανικής πολιτικής την περίοδο της Κατοχής,¹⁴⁷ οι πρακτικές της

¹⁴⁶Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.193–198; σ.230–247; σ.384–391 και σ.467–494.

¹⁴⁷Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.71–73; σ.77–81; σ.90–97; σ.120–125. Στη σ. 120κ.ε. ασχολείται επίσης ο Richter με τον ρόλο της γερμανικής «πολιτικής του διχασμού» ως προς την έναρξη του εμφυλίου πολέμου, όμως θεωρεί σημαντική την απόφαση του Churchill να καταστείλει στρατιωτικά το αντιστασιακό κίνημα το καλοκαίρι του 1943.

οποίας προφανώς είναι υποδεέστερες για τον Ρίχτερ και δεν χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης.

Σε αυτό το πρώτο εύρημα αντιστοιχεί η ελλιπής επιμέλεια κατά την έρευνα του θέματος. Ενώ ο Ρίχτερ έχει επεκτείνει σημαντικά τα παραθέματα και τις βιβλιογραφικές αναφορές του σε μερικές πρόσφατες εκδόσεις –όπως η επιχείρηση «Ερμής»– στο θέμα της ιστορίας της κατοχικής κυριαρχίας, παρέμεινε σταθερός στην καλά δοκιμασμένη αρχή του. Παραμέλησε τις αρχειακές και δημοσιευμένες πηγές σε μεγάλο βαθμό, βασίστηκε, όπως έκανε και στη διατριβή του, στα απομνημονεύματα και στα ημερολόγια των ανθρώπων που έδρασαν εκείνη την περίοδο και παραιτήθηκε από τα τεκμήρια των νέων ευρημάτων του που συμπεριλήφθηκαν στη νέα έκδοση του 2012.¹⁴⁸ Είναι κατανοητό πως αυτή η πρακτική δεν μπορεί να οδηγήσει σε συνεπή παρουσίαση. Γι' αυτό τον λόγο πρέπει να θέσω κάποια όρια στην αντιπαράθεσή μου σε ό,τι αφορά τις παραμέτρους που προβάλλει ιδιαίτερα ο Ρίχτερ για να υποστηρίξει την άποψή του για τη γερμανική κατοχή.

Όπως και στη διατριβή του έτσι και στο ύστερο έργο του ο Ρίχτερ έχει την τάση να ωραιοποιεί γενικά τη γερμανική κατοχική κυριαρχία.¹⁴⁹ Επιμένει στον ισχυρισμό του, ότι οι Γερμανοί ενδιαφέρθηκαν για την Ελλάδα μόλις το φθινόπωρο του 1942, ενώ ενάμιση χρόνο πριν ήταν «θεατές». Επιπλέον, ερμηνεύει τις πρακτικές που εφάρμοσαν για την οικονομική εκμετάλλευση ως ένα είδος φιλανθρωπίας, διότι εμπόδισαν την πρόσβαση των «παλιών πολιτικών» στα κρατικά ταμεία, διακόπτοντας έτσι τη διαιώνιση του πελατειακού συστήματος. Όπως και το 1973, ο Ρίχτερ υπογραμμίζει ότι ο διορισμός του Νόιμπαχερ ως Ειδικού Εκπροσώπου για τις Οικονομικές και Δημοσιονομικές Υποθέσεις είχε επιφέρει μια αλλαγή προς το καλύτερο. Ο πληθωρισμός είχε σταματήσει. Η ίδρυση της ελληνογερμανικής εταιρίας εξαγωγικού εμπορίου DEGRIGES αύξησε τις εισαγωγές από τη Γερμανία και οδήγησε σε έλλειμμα ελληνικού εμπορίου ύψους 1,5 εκατομμυρίων χρυσών λιρών.

¹⁴⁸Σε αυτά τα νέα αποσπάσματα, ο Richter θα παρουσιάσει βιβλιογραφικά στοιχεία, μόνο εάν αυτά είναι χρήσιμα για να αμβλύνουν τις εντυπώσεις. Γι' αυτή την επιλεκτική μέθοδο, που είναι συνηθισμένη τακτική του, σύγκρινε τις αναλύσεις του στο κεφάλαιο που αναφέρεται στα πρακτικά ελλείμματα. (ελλείψεις)

¹⁴⁹Σύγκρ. εδώ και παρακάτω, Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.121κ.ε.; σ.331Φ. και σ.460.

Επιπλέον, στα τέλη του 1942, επιτεύχθηκε αποδεκτός συμβιβασμός στη ρύθμιση των εξόδων κατοχής. Δυστυχώς, αυτή η θετική εξέλιξη υπονομεύτηκε την άνοιξη του 1943 από το στρατιωτικό κλίμα που είχε αλλάξει, διότι οι μάχιμες μονάδες, οι οποίες φοβόταν τη συμμαχική απόβαση, είχαν μετατεθεί στην Ελλάδα και έπρεπε να συντηρούνται από αυτήν.

Οι ισχυρισμοί αυτοί αντιτίθενται στη σύγχρονη έρευνα. Από την αρχή της κατοχής, οι Γερμανοί συμμετείχαν ενεργά και επέβαλαν την υλοποίηση των στρατηγικών επιλογών τους στις άλλες δύο δυνάμεις κατοχής. Η δικτατορία του Μεταξά που αντικαταστάθηκε από τη γερμανική εισβολή δεν βασιζόταν στο πελατειακό σύστημα. Οι μηχανορραφίες του Νόιμπαχερ αποδείχθηκε ότι λειτούργησαν ως μπούμερανγκ. Η εταιρία DEGRIGES ήταν ένα πανούργο εργαλείο για την εκμετάλλευση της Ελλάδας¹⁵⁰ και οι κατοχικές συμφωνίες από τις αρχές Δεκεμβρίου του 1942 προσάρμοσαν τις μέχρι τώρα ρυθμίσεις για την οικονομική λεηλασία μόνο σε σχέση με τον υπερπληθωρισμό.¹⁵¹ Επιπλέον, ο Νόιμπαχερ δεν είχε καμία πρόθεση να σταματήσει τον πληθωρισμό. Απλά ήθελε να τον επιβραδύνει σε τέτοιο σημείο, ώστε να μην τεθεί σε κίνδυνο η περαιτέρω εκμετάλλευση της Ελλάδας. Ωστόσο, αυτή η σχεδόν ειδυλλιακή και εξωπραγματική εικόνα του Ρίχτερ, που ήταν διαφορετική από την πραγματικότητα, επισκιάστηκε από ένα σημαντικό γεγονός: τον λιμό του χειμώνα του 1941/42.

Στη διατριβή του επέρριψε την ευθύνη αποκλειστικά στους Βρετανούς: Απέκλεισε τον ισχυρισμό που πρόβαλε ο Βρετανός ιστορικός William Norton Medlicott, ότι η μαζική εξαφάνιση του πληθυσμού οφειλόταν κυρίως στην υπέρμετρη λεηλασία των αποθεμάτων στα τρόφιμα από τους Γερμανούς κατά τη στιγμή της εισβολής τους, καθώς επίσης και στον υψηλό πληθωρισμό που υπήρχε.¹⁵² Του αντέτεινε ότι οι Γερμανοί είχαν κάνει τις κατασχέσεις μόνο για να συγκεντρώσουν τις προμήθειες στα χέρια της κυβέρνησης συνεργασίας. Επιπλέον, δεν υπήρξε πληθωρισμός τον χειμώνα του 1941-42. Ο κύριος λόγος ήταν μάλλον ο βρετανικός αποκλεισμός,

¹⁵⁰Σύγκρ. για τεκμήριο Roth / Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.29Φ. σ.31Φ. και σ. 42 όπως και στο ίδιο, έγγρ. 12 και έγγρ. 100 (απόσπασμα από τη μετάφραση της έκθεσης του Ελεγκτικού Συνεδρίου σχετικά με το θέμα των αποζημιώσεων).

¹⁵¹Στο ίδιο, σ. 29.

¹⁵²Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.140.

καθώς θα είχαν σταματήσει απότομα οι εισαγωγές τροφίμων και αυτό προσπάθησε να το τεκμηριώσει με ένα κατατοπιστικό χρονικό της πολιτικής αποκλεισμού.¹⁵³ Στη δημοσίευσή του το 2012 ήταν λίγο πιο προσεκτικός. Τώρα παραιτείται από την ενόχλησή του ως προς τους ισχυρισμούς του Medlicott και μετριάζει κάπως τη μονοδιάστατη επιχειρηματολογία του.¹⁵⁴ Ωστόσο, αμετάβλητη παραμένει η επίρριψη των κύριων ευθυνών από μέρους του προς τη βρετανική πλευρά. Τώρα δηλώνει ότι η καταστροφή των οδών μεταφοράς που προκλήθηκε από την υποχώρηση της βρετανικής αποστολής, έπαιξε καθοριστικό ρόλο.¹⁵⁵ Κατά τα άλλα, επικεντρώθηκε στην απόρριψη του υπέρογκου αριθμού των θυμάτων (επρόκειτο για 300.000 νεκρούς), ο οποίος εξακολουθεί να στοιχειώνει ακόμη και σήμερα την ερευνητική βιβλιογραφία. Στηριζόμενος στις έρευνες του Χάγκεν Φλάισερ, δήλωνε ότι 90.000 άνθρωποι το πολύ έχασαν τη ζωή τους από τον λιμό.¹⁵⁶

Εδώ εκδηλώνεται για πρώτη φορά η τάση του Ρίχτερ να επιρρίψει στους Βρετανούς τις ευθύνες για αυτές και άλλες καταστροφές που προκλήθηκαν στα χρόνια της Κατοχής. Σίγουρα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βρετανική πολιτική αποκλεισμού και η μερική καταστροφή των μεγάλων διαδρομών μεταφοράς ήταν σημαντικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην πρόκληση του λιμού, γεγονότα τα οποία αντισταθμίστηκαν στη συνέχεια από τις διεθνείς προσπάθειες αρωγής το 1942. Αλλά υπήρχαν περαιτέρω σημαντικότεροι παράγοντες που προκάλεσαν τον θάνατο από πείνα: Οι κατασχέσεις τροφίμων που προήλθαν από τους Γερμανούς στη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων Κατοχής, η απομόνωση των σημαντικότερων περιοχών της Βόρειας Ελλάδας, που αποτελούσαν ζώνες εφοδιασμού, εξαιτίας της προσάρτησής τους στη Βουλγαρία, ο επιπλέον αποκλεισμός των αστικών περιοχών και των νησιών από την ενδοχώρα ή την ηπειρωτική χώρα ως αποτέλεσμα ενεργειών των κατοχικών στρατευμάτων, η σχεδόν πλήρης κατάργηση των μέσων μεταφοράς από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς και κυρίως η αδυναμία της κυβέρνησης συνεργασίας να δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό σύστημα διανομής. Όλα αυτά, τα είχε επιβεβαιώσει και ο κύριος μάρτυρας του Ρίχτερ, ο

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 144κ.ε.

¹⁵⁴ Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.80κ.ε.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 54.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 82.

Λογοθετόπουλος. Η ιστορική έρευνα είναι πλέον σύμφωνη με αυτήν τη μονοδιάστατη παράθεση των γεγονότων.¹⁵⁷

Σε αυτή την εικόνα της υποβάθμισης και της ωραιοποίησης ανήκει, τρίτον, η απαλλαγή των δωσίλογων. Για τον πρώτο πρωθυπουργό της κυβέρνησης συνεργασίας Γεώργιο Τσολάκογλου, βεβαιώνει ο Ρίχτερ, πως με το διάβημά του προς τους Γερμανούς ήθελε να εμποδίσει τη δημιουργία ενός ιταλικού προτεκτοράτου και ως εκ τούτου ήταν έτοιμος να «αναλάβει την ευθύνη, ενέργεια που δεν είχε το θάρρος να πράξει κανένας από τους προκατόχους του».¹⁵⁸ Με την ιδιαίτερη προτίμηση του Ρίχτερ στον διάδοχο του Λογοθετόπουλου, θα ασχοληθώ στην επόμενη ενότητα.

Ακόμη και τον τρίτο πρωθυπουργό, τον Ιωάννη Ράλλη, που είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση τον Απρίλιο του 1943, τον παρουσίασε ο Ρίχτερ πολύ ευνοϊκά: σύμφωνα με τον Ρίχτερ ο πολιτικός αυτός, που ανήκε στην «παλιά σχολή», επέμενε να διατηρήσει τη φιλοβασιλική του στάση και για τον λόγο αυτό δημιούργησε τα Τάγματα Ασφαλείας.¹⁵⁹ Παράλληλα, υπαινίσσεται έμμεσα ότι το Υπουργικό Συμβούλιο της κυβέρνησης Ράλλη με την προθυμία του για την πλήρη στρατιωτική συνεργασία αναδεικνύεται σε πυρήνα της γερμανικής «πολιτικής του διχασμού», κύριος στόχος της οποίας ήταν η καταστροφή του αριστερού λαϊκού κόμματος της Αντίστασης – και εάν αυτό αποτύγχανε, τότε θα έπρεπε η επανάσταση να κατασταλεί μέσα από εμφύλιο πόλεμο.

Ωστόσο ο Ρίχτερ δεν σταματά τις προσπάθειές του να απαλλάξει τους Γερμανούς κατακτητές και τους συνεργάτες τους από την ευθύνη τους για την ελληνική τραγωδία: Καταβάλλει πολύ μεγάλη προσπάθεια να αποσπάσει την προσοχή από τις μοιραίες συνέπειες της γερμανικής «πολιτικής του διχασμού», που συνέβαλε αποφασιστικά στην πρόκληση του εμφυλίου πολέμου. Κι εδώ αρνείται το επίπεδο στο οποίο έχουν φτάσει οι έρευνες, οι οποίες έχουν απομακρυνθεί προ πολλού από

¹⁵⁷Σύγκρ. Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941–1944*, Cambridge u.a. 2006, passim; John Louis Hondros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony 1941–1944*, New York 1988, σ.67κ.ε. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, New Haven / London 1993, σ.23κ.ε. (γερμανική έκδοση: *Griechenland unter Hitler: Das Leben während der Besatzung 1941–1944*, Frankfurt am Main 2016).

¹⁵⁸Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.59.

¹⁵⁹Στο ίδιο, σ.97Φ.

τους μανιχαϊστικούς καταλογισμούς των ευθυνών του Ψυχρού Πολέμου. Για τον Ρίχτερ όμως είναι σαφές όσο ποτέ άλλοτε, ότι ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ αποφάσισε, από το καλοκαίρι του 1943, να καταστείλει στρατιωτικά την αριστερή δημοκρατική αντίσταση (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ).¹⁶⁰ Δεν μπορώ να υπεισέρθω σε λεπτομέρειες σε σχέση με τα γεγονότα. Οφείλω να αναφέρω πως κι εδώ πρόκειται για μια ακραία υπεραπλούστευση, με σκοπό να αποσπάσει την προσοχή από τις προσπάθειες των Γερμανών και των συνεργατών τους, να συμπαρασύρουν την κομμουνιστική οργάνωση (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ) σε έναν υπερβολικά βίαιο και καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο. Αναμφισβήτητα, οι Βρετανοί ήταν επίσης συνυπεύθυνοι για αυτή την κλιμάκωση, αλλά ο ρόλος τους ήταν σαφώς υποδεέστερος και γεμάτος αντιφάσεις. Η βρετανική στρατιωτική αποστολή και το Υπουργείο Εξωτερικών προσπάθησαν επανειλημμένα να αποφύγουν μια στρατιωτική αντιπαράθεση μεταξύ των αριστερών – δημοκρατικών και «εθνικών» οργανώσεων αντίστασης -αν μη τι άλλο– επειδή φοβούνταν μια ιδιαίτερα ανεπιθύμητη γι αυτούς νίκη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ακόμη και ο Τσώρτσιλ, ο οποίος πόνταρε πεισματικά σε μια αποκατάσταση της μοναρχίας, ανέχτηκε στην καλύτερη περίπτωση μια ένοπλη σύγκρουση και αυτό σε μια αρκετά μεταγενέστερη ημερομηνία.

Εξίσου αξιοσημείωτος είναι ο χειρισμός του Ρίχτερ στο θέμα της γερμανικής τρομοκρατίας κατά την περίοδο της Κατοχής. Δεδομένου ότι οι Γερμανοί δεν ήταν σε θέση να καταστείλουν με στρατιωτικές επιχειρήσεις την ένοπλη αντίσταση, αποφάσισαν να εκδικηθούν τον άμαχο πληθυσμό. Χιλιάδες έπεσαν θύματα μέσα από σφαγές και απαγωγές, ενώ καταστράφηκαν περίπου 100 χωριά ολοσχερώς και διεξάγονταν συγκρούσεις στις περιοχές με τις ομάδες ανταρτών. Περίπου πέντε τοις εκατό του ελληνικού πληθυσμού είχε πέσει θύμα της υπερβολικής βίας, της πείνας και του αφανισμού των Εβραίων από τους Γερμανούς. Μετά την οπισθοχώρηση των Γερμανών, 640.000 άνθρωποι παρέμειναν άστεγοι, ενώ το ένα τέταρτο των κατοικιών είχε καταστραφεί. Μετά την απελευθέρωση, το ένα τρίτο υπέφερε από χρόνιες ασθένειες ή είχε κάποια αναπηρία.

Σε καμιά περίπτωση ο Ρίχτερ δεν αντιμετωπίζει σε βάθος αυτόν τον καταστροφικό απολογισμό. Θίγει μόνο φευγαλέα την τρομοκρατία που ασκείται κατά την περίοδο

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ.13Φ. και σ.93.

της Κατοχής, ενώ μόνη εξαίρεση αποτελεί η αναφορά του στον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.¹⁶¹ Την ίδια εποχή με τη δική του έρευνα υπάρχουν πολλές εξελίξεις στην ιστορική έρευνα που τις αγνοεί επιτηδευμένα, ενώ οι ανησυχίες του στρέφονται προς μια διαφορετική κατεύθυνση. Παράλληλα, ασκεί κριτική στην απαράδεκτη τάση κάποιων ελληνικών ΜΜΕ και εκδόσεων να υπερβάλλουν σχετικά με τις πρακτικές τρομοκρατίας και τους αριθμούς των θυμάτων, τακτική την οποία ακολουθούν κατά την άποψή του και πολλοί συνάδελφοί του. Ο Ρίχτερ διαμαρτύρεται απερίφραστα ενάντια σε τέτοιου είδους στρεβλώσεις, όπως το υπερβολικό «τρομοκρατικό καθεστώς» στην Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση και την παρουσίαση των γερμανών στρατιωτών ως «εμπρηστές» και καταγγέλλει ότι οι «πράξεις αντιποίνων» στο Κομμένο, το Δίστομο και τα Καλάβρυτα βαφτίστηκαν ως μια «πανταχού παρούσα γερμανική τρομοκρατία».¹⁶² Από τέτοιου είδους υπερβολές αποστασιοποιήθηκαν και άλλοι Γερμανοί ιστορικοί.

Αυτό ωστόσο δεν νομιμοποιεί τον Ρίχτερ να δηλώνει γενικεύοντας, ότι η απάνθρωπη σφαγή των ανυπεράσπιστων γυναικών, παιδιών και ηλικιωμένων είναι νόμιμη προστατεύοντας εκ των υστέρων τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση. Έτσι, γράφει ότι «τα αντίποινα» «γίνονταν κατά κανόνα έπειτα από επίθεση που οι ίδιοι δέχονταν από τους αντάρτες».¹⁶³ Εκτός αυτού, όπως αναφέρει, οι περισσότεροι διοικητές «απέρριψαν τα αντίποινα ως παράνομα» και «σπάνια έκαναν χρήση τέτοιων μέτρων», ενώ όταν το έπρατταν ήταν πολύ «συγκρατημένοι».¹⁶⁴ Επιπλέον, έκαναν ό,τι μπορούσαν, στο μέτρο του δυνατού, για τις εβραϊκές κοινότητες που απειλούνταν με απέλαση. Έτσι, ο διοικητής της Ελλάδας Χανς Σπάιντελ (Hans Spreidel) κατάφερε με μεγάλη δυσκολία να «αποκρύψει τα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων από την πρόσβαση των SS και να τα διασώσει προς όφελος του ελληνικού κράτους».¹⁶⁵ Ο Χούμπερτ Λαντς (Hubert Lanz) με τη σειρά του, που κάθε άλλο παρά φίλος των Ναζί ήταν, έσωσε τους Εβραίους των Ιωαννίνων «από την επίθεση των Ναζί» και μόνο αφού έφυγε ο ίδιος, απέκτησαν οι Ναζί «ελευθερία

¹⁶¹Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.95Φ. «Σίγουρα» στον βαθμό που ο Richter επιδιώκει ακόμη κι εδώ να απαλλάξει έναν Γερμανό δράστη, όπως θα δούμε σύντομα.

¹⁶²Στο ίδιο σ. 130.

¹⁶³Στο ίδιο σ. 131.

¹⁶⁴Στο ίδιο σ. 131.

¹⁶⁵Στο ίδιο σ. 121.

κινήσεων».¹⁶⁶ Επίσης ο Μπρούνο Μπρόιερ (Bruno Bräuer), διοικητής του «Φρουρίου Κρήτης», επ' ουδενί λόγω δεν προχωρούσε σε «συλλήψεις και απομάκρυνση των Εβραίων», επειδή ήταν μόνο «εκτελεστικό όργανο» του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ.¹⁶⁷

Όλους αυτούς τους ισχυρισμούς του ο Ρίχτερ μας τους παρουσιάζει χωρίς βιβλιογραφικές αναφορές. Προφανώς τους έχει στηρίξει εν μέρει στη συνεννόηση που είχε με τους πρώην στρατηγούς στην Ελλάδα (Λαντς και Σπάιντελ),¹⁶⁸ βασιζόμενος κατά τα άλλα και στα έγγραφα υπεράσπισης της Δίκης της Νυρεμβέργης, κατά την οποία εκδικάστηκαν οι Γερμανοί στρατηγοί που έδρασαν στην Ανατολική Ευρώπη (Υπόθεση 7).¹⁶⁹ Με αυτόν τον τρόπο οδηγεί στην πλάνη τους ανενημέρωτους αναγνώστες και αναγνώστριες, εφόσον δεν αντιλαμβάνονται όλοι ότι αποσιωπά τα έγγραφα κατηγορίας και την απόφαση της δίκης, διότι εμποδίζουν τις ρεβιζιονιστικές του απόπειρες.¹⁷⁰ Επιπλέον, δικαιολογημένες χαρακτηρίστηκαν εκ των υστέρων οι πράξεις αυτών που απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες, όπως για παράδειγμα οι αυστηρές διατάξεις, με τις οποίες ο Σπάιντελ από το φθινόπωρο του 1943 προωθούσε την απαλλοτρίωση των εβραϊκών κοινοτήτων που βρίσκονταν στον νότο και στα νησιά. Χαλκεύει την ιστορία λοιπόν, όποιος παρουσιάζει θετικά αυτούς τους στρατηγούς, χωρίς να επισημαίνει καν την ετυμηγορία του Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

¹⁶⁷ Στο ίδιο σ. 131.

¹⁶⁸ Σύγκρ. Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.6, όπου ο ίδιος ευχαριστεί τους Lanz και Speidel για τις «πληροφορίες και τις υποδείξεις τους».

¹⁶⁹ Τα έγγραφα της δίκης φυλάσσονται σε πολλά αρχεία, για παράδειγμα στο Ομοσπονδιακό Αρχείο της πόλης Koblenz με κωδικό Rep. 501 XX-II B (Στρατιωτικό Δικαστήριο της Νυρεμβέργης, Υπόθεση 7, Ηνωμένες Πολιτείες κατά WilhelmListetal.). Μέχρι στιγμής, βρήκα μόνο ένα μόνο απόσπασμα στις δημοσιεύσεις του Richter, όπου ο ίδιος αναφέρεται σε αυτή τη δίκη, και μάλιστα στις προκαταρκτικές παρατηρήσεις της διατριβής του Gerhard Weber, της οποίας ήταν επόπτης. Θέμα της διατριβής ήταν ο Hellmuth Felmy. Εκεί αναφέρει ότι ο Felmy και οι υπόλοιποι στρατηγοί καταδικάστηκαν «επειδή έπρεπε να κάνουν ένα είδος πολέμου που δεν ήθελαν, απορρίπτοντας τον στρατιωτικό του χαρακτήρα». Παράλληλα, στόχος ήταν να «επέλθει η καταδίκη», γι' αυτό και παρεμποδίστηκε η υπεράσπιση. Heinz A. Richter, Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τον Gerhard Weber, Hellmuth Felmy, *Stationen einer militärischen Karriere*, Mainz / Ruppolding 2010, σ.7Φ.

¹⁷⁰ Ωστόσο, υπάρχει μία εξαίρεση: η δίκη κατά του Kurt Student, που διεξήχθη στο Lüneburg το 1947 από το βρετανικό στρατιωτικό δικαστήριο. Ο Richter σημειώνει αυτάρεσκα ότι το δικαστήριο ενδιαφέρεται προφανώς μόνο για τις παραβιάσεις του στρατιωτικού νόμου που διαπράττονται εναντίον Βρετανών πολιτών και ήταν ικανοποιημένος με τις ασαφείς δηλώσεις του Student σχετικά με τους πυροβολισμούς ομήρων. Παρ' όλα αυτά, έγραψε για την ποινή, –έξι χρόνια φυλάκισης–, ότι δεν επρόκειτο για μια «δίκαιη [...] ετυμηγορία». Richter, *Operation Merkur* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.287κ.ε., παράθεμα σ.290.

Ωστόσο, υπάρχει ένα ακόμη εμπόδιο στις απολογητικές προσπάθειες του Ρίχτερ: η συμπεριφορά των γερμανικών στρατευμάτων κατά την αποχώρησή τους από την Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1944. Είχαν προετοιμαστεί ήδη γι' αυτό το γεγονός, καθώς αναμενόταν η εισβολή των Συμμάχων. Για την ημέρα αυτή είχαν προγραμματίσει την καταστροφή ολόκληρης της υποδομής της Ελλάδας¹⁷¹ και στη συνέχεια κατέφυγαν σε αυτήν, παρόλο που κατά την οπισθοχώρησή τους δεν υπήρχε ο κίνδυνος της στρατιωτικής καταδίωξης. Οι ενέργειές τους αυτές που δεν εμποδίστηκαν από κανέναν, είχαν ως αποτέλεσμα την εφαρμογή της πολιτικής της «καμένης γης».¹⁷² Το ελληνικό ταχυδρομικό και τηλεπικοινωνιακό σύστημα καταστράφηκε ολοσχερώς. Σε ποσοστό 90% καταστράφηκαν οι υποδομές μεταφορών: χερσαίοι δρόμοι και γέφυρες, σιδηροδρομικές γραμμές, σιδηροδρομικές σήραγγες και σταθμοί, λιμενικές εγκαταστάσεις κ.λπ. Το τροχαίο υλικό, είτε το κατέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό, είτε το χρησιμοποίησαν κατά την οπισθοχώρησή τους. Βύθισαν τα τρία τέταρτα του εμπορικού στόλου, ενώ απροσπέλαστη έγινε η Διώρυγα της Κορίνθου, η λειτουργία της οποίας κατέστη δυνατή μόνο μετά το 1949. Επρόκειτο για μια εξωφρενική καταστροφή, που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από στρατιωτικούς περιορισμούς.

Όλα αυτά δεν τα αναφέρει καθόλου ο Ρίχτερ,¹⁷³ παρά σιγοντάρει τον σκοπό των Γερμανών στρατηγών. Περιγράφει λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο ο Φέλμυ παρέκαμψε τις «διαταγές του Χίτλερ για καταστροφές» και «διέσωσε»¹⁷⁴ με το σθένος του την Αθήνα. Ο Λαντς φέρεται να εγκατέλειψε τα Ιωάννινα χωρίς να έχει διαπράξει καταστροφές. Σύμφωνα με τον Ρίχτερ υπήρξαν στην Πάτρα μερικές καταστροφές "επειδή οι Βρετανοί δεν τήρησαν τις συμφωνίες".¹⁷⁵ Μόνο στη στρατιωτική μονάδα Ε της Θεσσαλονίκης δεν υπήρχε κανένας «ανώτατος αξιωματικός», που «να θέλει να αποτρέψει τις αλόγιστες καταστροφές». Εδώ όμως,

¹⁷¹Ένα από αυτά τα καταστροφικά σχέδια αποτυπώνεται στους Roth /Rübner, *Reparationsschuld*(όπως στην υποσημείωση 83), έγγρ.15.

¹⁷²Σύγκρ. εδώ και παρακάτω Seckendorf (βελτιωμένη έκδοση), *Die Okkupations politik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn 1941–1944*, έγγρ.341 und έγγρ.342, Roth /Rübner, *Die Reparationsschuld*, σ. 41Φ. και σ. 46Φ., έγγρ. 29 και έγγρ.30.

¹⁷³Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.120κ.ε.

¹⁷⁴Στο ίδιο, σ. 124.

¹⁷⁵Στο ίδιο.

όπως αναφέρει, ο σοσιαλδημοκράτης μαχητής της Αντίστασης Γκέοργκ Έκερτ (Georg Eckert) ενημέρωσε τον ΕΛΑΣ, με αποτέλεσμα «να κοπούν» τα εκρηκτικά καλώδια που τοποθετήθηκαν στην περιοχή του λιμανιού και να «παραμείνουν άθικτες οι λιμενικές εγκαταστάσεις».¹⁷⁶ Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι λιμενικές εγκαταστάσεις της Θεσσαλονίκης καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς.

Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση ο Ρίχτερ μας παρουσιάζει μια «μεταπραγματική ιστορία», για να την εκφράσει με τη σημερινή λαϊκή ορολογία, ενώ στηρίζεται αποκλειστικά στη βιβλιογραφία της δεκαετίας του 1950. Ωστόσο, όλα όσα βρήκε εκεί δεν αποτελούν φανταστικές, επιθυμητές σκέψεις: αν δεν υπήρχαν μερικές προσπάθειες περιορισμού, τότε και οι καταστροφές θα ήταν πολύ πιο συντριπτικές. Ο Ρίχτερ όμως αμέλησε να προσφύγει στις άφθονες πρωτογενείς πηγές, χωρίζοντας έτσι την ήρα από το σιτάρι, ενώ ανακατασκεύασε τόσο επιμελώς τα γεγονότα, όπως για παράδειγμα ο τρόπος που παρουσίασε τις καταστροφικές ενέργειες της Βρετανικής εξερευνητικής δύναμης τον Απρίλιο του 1941, υπερβάλλοντας προς την άλλη κατεύθυνση.¹⁷⁷ Του αρέσει να παρουσιάζει τα πράγματα όπως θέλει: όμως δεν μπορεί να αποκρύψει το γεγονός πως οι διοικητές, που τόσο πολύ εκτιμούσε ο ίδιος, κατά την έναρξη των ενεργειών της οπισθοχώρησής τους έθεσαν σε εφαρμογή με ακρίβεια την οργάνωση των σχεδίων καταστροφής των στρατευμάτων τους.

Ο ευγενής συνεργάτης Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος

25 χρόνια μετά το φιάσκο των φιλοβασιλικών κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ελλάδα δέχτηκε γερμανική επίθεση και αυτή τη φορά εγκαταστάθηκε η κατοχική κυριαρχία, η οποία κράτησε υπό έλεγχο την Ελλάδα για τριάνμισι χρόνια. Αυτή τη φορά όμως δεν συμμετείχε η βασιλική αυλή. Ο Γεώργιος ο Β΄ τάχθηκε υπέρ της βρετανικής δύναμης, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί αρκετά η θέση του Κωνσταντίνου. Εντούτοις, συμμετείχε άμεσα στην πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας των «Στρατηγών» και ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος ήταν ο κύριος εκπρόσωπός

¹⁷⁶Στο ίδιο, σ. 124Φ.

¹⁷⁷Στο ίδιο, σ.56Φ. και σ.61Φ.

τους. Αρχικά υπηρέτησε ως Υπουργός Παιδείας και Πρόνοιας και την περίοδο από τα μέσα Νοεμβρίου του 1942 έως τον Απρίλιο του 1943 ανέλαβε τη θέση του πρωθυπουργού.¹⁷⁸ Στην ιστορική έρευνα της δεκαετίας του '80, περιγράφεται ως ένα ακόμα ασήμαντο μέλος που ανέλαβε να συμβιβάσει τη γερμανική και την ιταλική πλευρά, αλλά καθαιρέθηκε σύντομα από τα καθήκοντά του λόγω έλλειψης δράσης και ικανοτήτων.¹⁷⁹ Εντωμεταξύ, όμως, έχουμε μάθει και κάτι άλλο. Ο Λογοθετόπουλος υπήρξε σταθερός υποστηρικτής των Ναζί και ήθελε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην «αναδιοργάνωση της Ευρώπης».¹⁸⁰ Προσπάθησε να εισαγάγει στοιχεία από τη ναζιστική εκπαίδευση στην ελληνική, οργάνωνε υπουργικές επαφές με τους Γερμανούς, ενεργοποίησε εκ νέου την Ασφάλεια της Χωροφυλακής που δημιουργήθηκε την εποχή της δικτατορίας του Μεταξά και δήμευσε τις περιουσίες των αξιωματικών του στρατού που είχαν παραδοθεί στους συμμάχους. Ωστόσο, ο Ρίχτερ δεν διαμαρτύρεται για όλα αυτά, εξετάζεται όμως αν το κάνει από άγνοια ή από σκοπιμότητα. Αντίθετα, ο Λογοθετόπουλος έγινε ο σημαντικότερος πληροφοριοδότης του στην ιστορία των ελληνογερμανικών σχέσεων την περίοδο της Κατοχής. Εδώ και 50 χρόνια αντλεί και παραφράζει πληροφορίες από την απολογία του Λογοθετόπουλου, η οποία δημοσιεύτηκε το 1948. Το 2015 μάλιστα, όπως αναφέρει, την είχε εκδώσει μαζί με τα απομνημονεύματα της γυναίκας του Λογοθετόπουλου, Ελίζαμπεθ.¹⁸¹ Η συγκεκριμένη έκδοση, στην οποία μέχρι σήμερα δεν δόθηκε ιδιαίτερη σημασία, αποτελεί ένα σιωπηλό σκάνδαλο. Στο «συνοδευτικό σχόλιο»¹⁸² ο Ρίχτερ δεν αναφέρει πουθενά τις πράξεις του σημαντικού συνεργάτη των Ναζί. Πέφτει στην παγίδα των ισχυρισμών του, χρησιμοποιώντας δομικά στοιχεία των κειμένων του δεύτερου τόμου της τριλογίας του για την Ελλάδα.

¹⁷⁸Και μάλιστα μέχρι την επίσημη παραίτηση του Τσολάκογλου, στις αρχές Δεκεμβρίου 1942, τη διαχείριση.

¹⁷⁹Σύγκρ. για παράδειγμα Fleischer, *Im Kreuzschattender Mächte* (όπως στην υποσημείωση 7), σ.189Φ.

¹⁸⁰Σύγκρ. Konstantin Loulos, *Politische, wirtschaftliche und soziale Aspekte der Kollaboration in Griechenland 1941–1944*, στο: Werner Röhr (βελτιωμένη έκδοση), *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzeption und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik (Europa unterm Hakenkreuz, Ergänzungsband 1)*, Berlin / Heidelberg 1994, σ.397–414, εδώ σ.404κ.ε.

¹⁸¹Heinz A. Richter, *Griechenland 1942–1943* (όπως στην υποσημείωση 18).

¹⁸²Στο ίδιο, σ. 9-25.

Ακόμη κι αυτή η παράξενη διαδικασία ακολουθεί κάποια μεθοδολογία: όπου στην αναμφίβολα διαφωτιστική –από πλευράς πληροφόρησης– απολογία του αναφέρονται γεγονότα που δεν ταιριάζουν με τις απόψεις του Ρίχτερ, όπως η αναφορά ότι οι λεηλασίες των Γερμανών ήταν η κύρια αιτία του λιμού¹⁸³ ή οι διαπραγματεύσεις με τους ειδικούς πράκτορες των δυνάμεων Κατοχής τον Νοέμβριο του 1942 μέχρι τον έλεγχο των εξόδων κατοχής,¹⁸⁴ όλα αυτά τα συγκαλύπτει ο Ρίχτερ με τους συλλογισμούς του, με σκοπό να υιοθετήσει στην επιχειρηματολογία του μόνο εκείνα που τον βολεύουν. Αλλά θα επανέλθω σε αυτό κατά τη συζήτηση των απόψεών του σχετικά με το θέμα των αποζημιώσεων.

Φαίνεται σχεδόν μάταιο να επισημάνουμε πως ο Ρίχτερ, ακόμη και σε αυτή την έκδοση, αποφεύγει κάθε κριτική της βιβλιογραφίας του. Ο Λογοθετόπουλος είχε προσθέσει στην απολογία του εκτενή αποδεικτικά στοιχεία, προκειμένου να ελαφρύνει τη θέση του και να αποδείξει εκ των υστέρων ότι οι Νόιμπαχερ και Altenburg τον απέλυσαν εξαιτίας της αντιπολιτευτικών τάσεών του. Μερικά φαίνονται γνήσια, ενώ άλλα γεννούν επιφυλάξεις. Όποιος βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μια τέτοια αυθεντία, οφείλει να κάνει τα πάντα για να ξεκαθαρίσει αυτό το ζήτημα. Αλλά για τον Ρίχτερ αυτό δεν φαίνεται απαραίτητο, καθώς παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος μιας «αυστηρά αντικειμενικής επιστήμης», η οποία δεν γνωρίζει τέτοιου είδους δυσκολίες.

Ο Ρίχτερ και το ερώτημα των επανορθώσεων

Μετά από τη δημοσίευση του τρίτου τόμου της τριλογίας του για την Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1974 ο Ρίχτερ ασχολήθηκε επανειλημμένα και σε βάθος με το πιο αμφιλεγόμενο αυτή τη στιγμή ζήτημα που αφορά τις ελληνογερμανικές σχέσεις: το ζήτημα των γερμανικών οφειλών και του αναγκαστικού δανείου, το οποίο

¹⁸³Konstantinos Logothetopoulos, *Hier ist die Wahrheit*, στο ίδιο, σ. 65–162 (τηλεομοιότυπο της ελληνικής πρωτότυπης έκδοσης, σ. 163–315; εδώ σ. 106Φ.)

¹⁸⁴Στο ίδιο, σ. 93κ.ε.

επιβλήθηκε στην Κεντρική Τράπεζα της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής.¹⁸⁵ Σε αυτά τα στοιχεία του ύστερου έργου του, που βρίθουν παρεξηγήσεων, αλόγιστων κερδοσκοπιών και πολλών σφαλμάτων, έχω ήδη απαντήσει αλλού με τους Χάγκεν Φλάισερ και Κριστόφ Σμινκ-Γκουστάβους (Christoph Schminck-Gustavus).¹⁸⁶ Εδώ θα περιοριστώ σε μια σειρά επιχειρημάτων που είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τον Ρίχτερ και τα θίξαμε πολύ σύντομα σε προηγούμενη τοποθέτησή μας. Εδώ ο Ρίχτερ επικαλείται ένα απόσπασμα της απολογίας του Λογοθετόπουλου, όπου εκείνος αμύνεται ενάντια στην κατηγορία ότι ο ίδιος και οι άλλοι δύο πρωθυπουργοί συνεργασίας παραχώρησαν στους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές κεφάλαια για να καλύψουν τα έξοδα κατοχής, που ξεπερνούσαν κατά πολύ αυτά που είχαν προβλεφθεί από τη Σύμβαση της Χάγης για τη συντήρηση των στρατευμάτων κατοχής.¹⁸⁷ Για τη στήριξη αυτής της ετυμηγορίας το Ειδικό Δικαστήριο της Αθήνας αναφέρθηκε στις γνωμοδοτήσεις και δηλώσεις του Γενικού Διευθυντή του Ελληνικού Υπουργείου Οικονομικών, Αθανασίου Σμπαρούνη, και του επικεφαλής διευθυντή του Ελληνικού Στρατού. Ο Σμπαρούνης, ο οποίος αργότερα υπήρξε επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη του Παρισιού για τις επανορθώσεις, είχε καταθέσει, σύμφωνα με τον Λογοθετόπουλο, ότι οι κυβερνήσεις συνεργασίας είχαν διαθέσει στις δύο κατοχικές δυνάμεις κεφάλαια σε δραχμές, τα οποία ισοδυναμούν με την τότε τιμή μετατροπής με 9.097.000 χρυσές λίρες. Από αυτά, σύμφωνα με την εκτίμηση του στρατού της Αντάντ, το ποσό των 4,1 εκατομμυρίων καλύφθηκε από τη Σύμβαση της Χάγης, αφού για μια κανονική κατοχική στρατιωτική δύναμη της τάξεως των 50.000 ανδρών (τεσσάρων μεραρχιών) διά 41 (το σύνολο των μηνών κατοχής), προκύπτει ισοδυναμία της τάξεως των 100.000 χρυσών λιρών μηνιαίως. Έτσι, οι κυβερνήσεις συνεργασίας κατέβαλαν στους κατακτητές 4,997 εκατομμύρια χρυσές λίρες.

¹⁸⁵ Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ. 167κ.ε.; Richter, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.24Φ.; Richter, *Die Besatzungsanleihe* (όπως στην υποσημείωση 18).

¹⁸⁶ Hagen Fleischer /Karl Heinz Roth / Christoph Schminck-Gustavus, *Die Opfer und nicht die Täter sollen in der Bringschuld sein? Zur Medienkampagne gegen die griechischen Reparationsansprüche aus dem Zweiten Weltkrieg*, στο: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 64 (2016), H.4, σ.379-388. Για την οπτική γωνία του Richter σύγκρ. Στο ίδιο, *Hellas und Zypern in meinem Leben. Erinnerungen eines Zeithistorikers*, Wiesbaden 2017, σ.154-157.

¹⁸⁷ Logothetopoulos, *Hier ist die Wahrheit*, στο: Richter, *Logothetopoulos-Edition* (όπως στην υποσημείωση 18), σ. 148κ.ε.

Ο Λογοθετόπουλος, για να απαλλαγεί από αυτή την κατηγορία, παρουσίασε έναν αξιοσημείωτο ισχυρισμό.¹⁸⁸Επικαλέστηκε το γεγονός ότι οι Γερμανοί και οι Ιταλοί θα έπρεπε νομίμως να τοποθετήσουν πολύ περισσότερα στρατεύματα, για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη αντίσταση και να ανταποκριθούν σε άλλες στρατιωτικές απαιτήσεις. Επιπλέον, οι Γερμανοί θα έπρεπε να είχαν πραγματοποιήσει σημαντικές κατασκευαστικές εργασίες, να παραδώσουν μεγάλες ποσότητες αγαθών και να μεταφέρουν μεγάλες ποσότητες χρυσού στην Ελλάδα, και αντιστάθμισαν το ποσό χαρακτηρίζοντάς το υπερβολικό. Οι επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν για την κατασκευή δρόμων, στρατών και άλλων κτιρίων εκτιμήθηκαν από τον Λογοθετόπουλο σε 1 εκατομμύριο χρυσές λίρες και ωφέλησαν τελικά την ελληνική οικονομία. Επιπλέον, στο τέλος της Κατοχής ο ελληνογερμανικός λογαριασμός εκκαθάρισης είχε αρνητικό υπόλοιπο της τάξης του 1,5 εκατομμυρίων χρυσών λιρών εις βάρος της Ελλάδας. Επίσης, η ποσότητα χρυσού που εισήγαγαν οι Γερμανοί ανήλθε σε 1,5 εκατομμύρια χρυσές λίρες και άλλο 1 εκατομμύριο εισήχθη για τη χρηματοδότηση της ναυπηγικής βιομηχανίας στη χώρα.¹⁸⁹ Αυτά τα ποσά προστέθηκαν στις 5.000.000 χρυσές λίρες, υπερβαίνοντας το ποσό των 4,957 εκατομμυρίων χρυσών λιρών που είχαν χρεωθεί στις κυβερνήσεις συνεργασίας.

Αυτόν τον ισχυρισμό ακολουθεί τυφλά ο Ρίχτερ ολοένα και περισσότερο: τον διέδωσε ως «γερμανική» εκτίμηση, για να μπορέσει να τον εντάξει αμφιμονοσήμαντα (1:1) στην ιστορική και πολιτική προπαγάνδα του!¹⁹⁰ Θριαμβολογώντας, απορρίπτει την απαίτηση για τις ελληνικές αποζημιώσεις και καθορίζει αντ' αυτού ένα ελληνικό κομίσιμο χρέος της τάξης των 3.000 ή 4.000 χρυσών λιρών, αφαιρώντας από τον αντίστοιχο υπολογισμό του πληροφοριοδότη του τον φόρο κατοχής που είχε επιβάλλει το Ειδικό Δικαστήριο της Αθήνας και που ήταν αντίθετος προς το δημόσιο διεθνές δίκαιο.¹⁹¹

¹⁸⁸ Logothetopoulos, *Hier ist die Wahrheit*, στο ίδιο, σ.150κ.ε.τηλεομοιότυπο της ελληνικής πρωτότυπης έκδοσης, Originals σ. 296f. [σ.128κ.ε.]

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ.53; στο τηλεομοιότυπο της ελληνικής πρωτότυπης έκδοσης, σ. 296Φ. [σ.134Φ].

¹⁹⁰ Richter, Logothetopoulos-Edition (όπως στην υποσημείωση 18), σ.24Φ.; Richter, *Die Besatzungsanleihe* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.239Φ.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 239. Ο Richter αναφέρει δύο διαφορετικά ποσά (3000 και 4000 χρυσές λίρες αντίστοιχα), διότι ο Λογοθετόπουλος στη γραπτή απολογία του, είχε χωρίσει λανθασμένα το ποσόν

Για τον Λογοθετόπουλο ωστόσο, τέτοιου είδους διαστρέβλωση των γεγονότων μπορεί να γίνεται ανεκτή εκ των υστέρων, διότι ο ίδιος, όντας καταδικασμένος σε ποινή ισόβιας κάθειρξης, πάλευε να του αποδοθεί χάρη.¹⁹² Όμως, δεν μπορούμε να συγχωρήσουμε στον Ρίχτερ ότι, αναζητώντας μια εύλογη απόρριψη της απαίτησης για τις ελληνικές αποζημιώσεις, δεν έχει εξετάσει με ακρίβεια, τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την ιστορική έρευνα. Αρχικά ο Ρίχτερ δεν εξέτασε την ορθότητα των στοιχείων της πηγής του για τους υπολογισμούς που υποβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του ειδικού δικαστηρίου. Τη θεώρησε μάλλον δεδομένη.¹⁹³

Δεύτερον, δεν εξέτασε με λεπτομέρεια τη μετατροπή των κεφαλαίων από δραχμές σε χρυσές λίρες, όπως επέλεξε να κάνει ο Σμπαρούνης, κεφάλαια που εκδίδονταν από τις κυβερνήσεις συνεργασίας για την κάλυψη των εξόδων των δυνάμεων κατοχής. Ωστόσο αυτό ήταν εξαιρετικά αμφίβολο, λόγω της κερδοσκοπικής υπεροχής των αρχόντων, κατά τη διάρκεια της κατοχής: με τον τρόπο αυτό υποτιμήθηκε πραγματικά το κόστος κατοχής.¹⁹⁴

Τρίτον, ο Ρίχτερ δεν εξέτασε τη σχέση που εκτιμήθηκε από δικαστικούς πραγματογνώμονες μεταξύ των επιδοτήσεων, προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα των στρατευμάτων κατοχής (4,1 εκατομμύρια χρυσές λίρες) -που ήταν σύμφωνα με τους κανονισμούς που διέπουν τις συνθήκες πολέμου- και του φόρου κατοχής, που ήταν αντίθετος προς το δημόσιο διεθνές δίκαιο (4,997 εκατομμύρια χρυσές λίρες).

στις τρεις συνεργαζόμενες κυβερνήσεις, αφαιρώντας 1000 χρυσές λίρες, γεγονός που σύμφωνα με το δικαστήριο ήταν αντίθετο προς το δημόσιο διεθνές δίκαιο.

¹⁹²Ο Λογοθετόπουλος καταδικάστηκε ερήμην σε ισόβια ποινή φυλάκισης και συνελήφθη μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία. Το 1951 του απονεμήθηκε χάρη από τον βασιλιά Παύλο και αφέθηκε ελεύθερος.

¹⁹³Μέχρι την ολοκλήρωση του χειρογράφου, δεν κατάφερα να φτάσω στην ετυμηγορία. Οι δικαστικές πράξεις και τα πρωτόκολλα δεν φαίνονται να είναι αρχειοθετημένα ή χαμένα.

¹⁹⁴Το γεγονός αυτό το γνώριζαν, όμως, οι οικονομικοί εμπειρογνώμονες της γερμανικής κατοχικής διοίκησης. Για τον λόγο αυτόν, στις τελικές εκθέσεις που υπέβαλαν τον Απρίλιο του 1945, απέφυγαν να μετατρέψουν το κόστος κατοχής που επιβλήθηκε στην Ελλάδα σε χρυσό, λαμβάνοντας υπόψη και τον πληθωρισμό. Αντί αυτού, οι εκτιμήσεις τους βασίστηκαν στις εκτιμήσεις των φορέων των κατοχικών δυνάμεων και έτσι υπολόγισαν ένα μηνιαίο ποσό σε μάρκα, όπως έκανε αργότερα και το ελληνικό δικαστήριο κατά των κυβερνήσεων συνεργασίας. Σύγκρ. Oberregierungsrat Dr. S. Nestler, *Das Finanzwesen einschließlich der Besatzungskosten in Griechenland während der deutschen Besatzungszeit 1941–1944*, 2. April 1945. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 27320, fol.70–255. *Der für das Goldpfund-Problem entscheidende Abschnitt VII: Reichsverschuldung gegenüber Griechenland, ist abgedruckt* στο: Roth / Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), έγγρ. 24.

Το ποσοστό που ο ίδιος είχε υπολογίσει ως νόμιμο, αποδείχτηκε εξαιρετικά υψηλό.¹⁹⁵

Τέταρτον, ο Ρίχτερ ακολούθησε τον ισχυρισμό του Λογοθετόπουλου, χωρίς καν να προβληματίζεται. Οι επενδύσεις της τάξεως του 1.000.000 χρυσών λιρών που έγιναν στην υποδομή εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τις στρατιωτικές στρατηγικές επιλογές των Γερμανών, οι οποίοι χρησιμοποίησαν αρχικά την ελληνική υποδομή ως εφαλτήριο και βάση ανεφοδιασμού για την Κρήτη και τη Βόρεια Αφρική και στη συνέχεια, το φθινόπωρο του 1942 για την κατασκευή θέσεων άμυνας ενάντια στην αναμενόμενη εισβολή των Συμμάχων. Το ελληνικό έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου, που κατά τις εκτιμήσεις του Λογοθετόπουλου ανερχόταν σε 1,5 εκατομμύριο χρυσές λίρες, βασίστηκε σε λογιστικά κόλπα της διοίκησης DEGRIGES: στην πραγματικότητα οι Γερμανοί χρωστούσαν το ποσό, με το οποίο είχαν επιβαρύνει την ελληνική εθνική οικονομία (220 εκατομμύρια μάρκα).¹⁹⁶ Οι εισαγωγές χρυσού ήταν αποτέλεσμα ληστείας, που είχαν κλέψει οι Γερμανοί κατά τα τρία τρίτα από την Ελλάδα, ειδικά κατά τον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ο υπόλοιπος χρυσός προερχόταν από αρπαγές και από τα θύματα της Υπηρεσίας Προγραμματισμού τετραετούς διάρκειας (οικονομική πολιτική κατά την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού).¹⁹⁷ Από αυτή τη «δεξαμενή» προερχόταν επίσης η εσφαλμένη άποψη του Λογοθετόπουλου για τη χρηματοδότηση της ναυπηγικής βιομηχανίας.¹⁹⁸

Έτσι, καταρρέει εντελώς ο ισχυρισμός του Λογοθετόπουλου. Ο Ρίχτερ, που τον ακολούθησε τυφλά, καταλήγει πάλι με άδεια χέρια. Η προσπάθειά του να συνάγει

¹⁹⁵Εκτός αυτού, αμφισβητείται από την οπτική γωνία του διεθνούς δικαίου, εάν μετά από έναν επιθετικό πόλεμο μπορούσαν ποτέ να απαιτήσουν έξοδα στρατευμάτων κατοχής. Από τη ψήφιση του Συμφώνου Briand-Kellogg ή αλλιώς Σύμφωνο των Παρισίων το 1928, δεν ήταν επιθυμητή ως προς το διεθνές δίκαιο, η διεξαγωγή επιθετικών πολέμων. Η Γερμανία είχε επίσης επικυρώσει αυτή τη συνθήκη.

¹⁹⁶Στην έκθεση Nestler (βλ. υποσημείωση 191), τα έξοδα στρατευμάτων κατοχής που κατέβαλε η Ελλάδα προς τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής αποδείχθηκαν σημαντικά χαμηλότερα.

¹⁹⁷Σύγκρ. εδώ Roth /Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.29Φ., σ.33Φ. και σ.43Φ. Οι εκτιμήσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου είναι ακόμη υψηλότερες, σύγκρ. στο ίδιο, έγγρ. 100.

¹⁹⁸Paul Hahn, *Die griechische Währung und währungspolitische Maßnahmen während der Besatzungszeit 1941–1944*, Συνημμένο 5: Abschließende Übersicht über den Einsatz von Reichsgold in Griechenland. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, R 27320, δημοσιευμένο στο Roth / Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), έγγρ.23.Για περισσότερες λεπτομέρειες στο Roth /Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.31 και σ.40.

ελληνικό χρέος από τη διαφορά ανάμεσα σε αυτόν τον ισχυρισμό και την εκτίμηση του Δικαστηρίου των Αθηνών είναι παράλογη.

Η υπόθεση Μαξ Μέρτεν

Μια άλλη προτεραιότητα του Ρίχτερ είναι η μετά θάνατον αποκατάσταση του εγκληματία πολέμου Μαξ Μέρτεν. Γι αυτό το θέμα αφιέρωσε στον δεύτερο και τρίτο τόμο των επισκοπήσεων του πολλές σελίδες.¹⁹⁹ Επιπλέον, τις συμπεριέλαβε και σε ένα εκτεταμένο δοκίμιο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Θέτις», που εξέδιδε ο ίδιος, στο οποίο πραγματεύεται και πάλι την υπόθεση, στο πλαίσιο της ελληνογερμανικής αντιπαράθεσης για τα εγκλήματα πολέμου και τις αποζημιώσεις.²⁰⁰

Ο Μαξ Μέρτεν ήρθε τον Αύγουστο του 1942 στη Θεσσαλονίκη και ανέλαβε ως σύμβουλος στρατιωτικής διοίκησης τη διαχείριση του διοικητικού προσωπικού με τον στρατιωτικό διοικητή της Θεσσαλονίκης και του Αιγαίου.²⁰¹ Τέσσερις μήνες πριν από την άφιξή του, η ελεύθερη κυκλοφορία της εβραϊκής κοινότητας είχε απαγορευθεί, ενώ στις 11/12 Ιουλίου είχαν στρατολογηθεί υπό ταπεινωτικές συνθήκες για καταναγκαστική εργασία σε εργοτάξια του Οργανισμού Todt και σε ανθρακωρυχεία 3.500 άνδρες Εβραίοι. Οι συνθήκες εργασίας, διαμονής και διατροφής τους ήταν τόσο άσχημες, που μετά από μερικούς μήνες, έχασαν τη ζωή τους εκατοντάδες από αυτούς. Αντίστοιχα χαμηλή ήταν η απόδοσή τους στην εργασία, ενώ αποτυχημένη υπήρξε και η αναγκαστική μετακίνησή τους, που έγινε ύστερα από πολύ μεγάλη προπαγάνδα.

Από αυτήν την περίπτωση έγινε για πρώτη φορά γνωστός ο διοικητής Μέρτεν: Αναφέρθηκε σε κάποιο αίτημα απελευθέρωσης ηγετικού στελέχους της εβραϊκής κοινότητας και το χρησιμοποίησε ως μοχλό πίεσης για κάποιον ληστρικό εκβιασμό.

¹⁹⁹Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.95 κ.ε.; Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.177κ.ε.

²⁰⁰Heinz A. Richter, *Sühnung von Kriegsverbrechen* (όπως στην υποσημείωση 18).

²⁰¹Σύγκρ. εδώ και στα επόμενα Hagen Fleischer, *Griechenland*, στο: Wolfgang Benz (εκδ.), *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München 1991, σ.241–274; Roth/Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.37Φ.

Υποστήριξε ότι είναι πρόθυμος εκ μέρους της στρατιωτικής διοίκησης να απελευθερώσει τους επιζήσαντες, με την προϋπόθεση να πληρώσει γι' αυτό η εβραϊκή κοινότητα 3.5 δισεκατομμύρια δολάρια σε λύτρα. Στην πραγματικότητα, ο Μέρτεν έβαλε στην τσέπη του τότε 190.000 χρυσά φράγκα και 1,9 δισεκατομμύρια δραχμές, ενώ ένα επιπλέον δισεκατομμύριο υπολογίστηκε επίσης έναντι της παράδοσης του εβραϊκού κεντρικού νεκροταφείου.

Τον Φεβρουάριο του 1943, ο Μέρτεν κατάφερε το επόμενο χτύπημα. Στο μεταξύ κατέφτασε στη Θεσσαλονίκη ένα ειδικό απόσπασμα της Υπηρεσίας Ασφαλείας των Ες-Ες, προκειμένου να προετοιμάσει τον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας. Παράλληλα, ο Μέρτεν εξέδωσε τις απαραίτητες διαταγές για τη σήμανση των μελών της με το Αστέρι του Δαβίδ, την αναγκαστική γκετοποίηση, την καταγραφή και δήμευση της περιουσίας τους και άλλων περιουσιακών στοιχείων. Τελικά, τον Μάρτιο, οι περίπου 13.000 εβραϊκές οικογένειες μεταφέρθηκαν σε ένα διαμετακομιστικό στρατόπεδο και στη συνέχεια εξορίστηκαν στο Άουσβιτς. Οι περισσότεροι από αυτούς δολοφονήθηκαν στους θαλάμους αερίων του Άουσβιτς-Μπίκεναου (Auschwitz-Birkenau). Από τους 47.000 περίπου Εβραίους της Θεσσαλονίκης, επέζησαν μόνο 2.000.²⁰² Χωρίς τη συναυτουργία της στρατιωτικής διοίκησης, της οποίας ηγείτο ο Μέρτεν, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τόση ακρίβεια αυτή η επιχείρηση εξόντωσης.

Μόλις τέσσερα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκληματιών Πολέμου της Αθήνας ζήτησε την έκδοση του συναυτουργού των Συμμάχων, Μαξ Μέρτεν. Αυτό απορρίφθηκε για τυπικούς λόγους και ο Μέρτεν έζησε ανενόχλητος στο Δυτικό Βερολίνο, αφού απελευθερώθηκε από τους Συμμάχους. Συνελήφθη, όταν ταξίδεψε στην Αθήνα το 1957 για να βοηθήσει τον πρώην διερμηνέα του, διότι το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκληματιών Πολέμου είχε ενεργοποιήσει εκ νέου τον κατάλογο των καταζητούμενων. Είχε προηγηθεί ωστόσο η αποτυχημένη προσπάθεια να βολιδοσκοπήσει την ομοσπονδιακή κυβέρνηση σχετικά με την τελική διευθέτηση του προβλήματος των εγκληματιών πολέμου και

²⁰²Την ίδια στιγμή, οι Εβραίοι που ζούσαν στις περιοχές που προσαρτήθηκαν από τη Βουλγαρία - περίπου 6.000 - απελάθηκαν στην Treblinka της Πολωνίας και δολοφονήθηκαν.

των επανορθωτικών αξιώσεων.²⁰³ Μετά από εκτεταμένες προκαταρκτικές έρευνες έγινε η δίκη του σε στρατοδικείο της Αθήνας. Τον Μάρτιο του 1959 καταδικάστηκε ως συνένοχος για την εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης σε ποινή φυλάκισης 25 ετών. Τελικά δεν χρειάστηκε να το σκάσει, αφού απελάθηκε σύντομα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, από τη συντηρητική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή²⁰⁴. Παράλληλα, είχε την ελπίδα, πως η ομοσπονδιακή κυβέρνηση θα αντάμειβε αυτή την πράξη με μια αβροφροσύνη κατά τις προσεχείς διαπραγματεύσεις για τις αποζημιώσεις.²⁰⁵ Αλλά απογοητεύτηκε πικρά. Όπως και τρία χρόνια πριν, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έκρινε την αναστολή από όλες τις δίκες για εγκλήματα πολέμου ως δεδομένη και απέρριψε κάθε ψήφισμα που αναφερόταν σε αντίποινα που διώκονται από τον νόμο και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Μετά την απέλασή του ο Μέρτεν φυλακίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα. Η έρευνα που είχε ασκηθεί εναντίον του ανεστάλη μερικά χρόνια αργότερα, με την αιτιολογία ότι τα εγκλήματα για τα οποία είχε κατηγορηθεί παραγράφηκαν και έτσι δεν θα μπορούσε να αποδειχτεί η ενοχή του, ότι δηλαδή ήταν ενημερωμένος για την πρόθεση απέλασης και αφανισμού των Εβραίων. Τα γερμανικά δικαστήρια τελικά απάλλαξαν τελείως τον Μέρτεν «ελλείψει στοιχείων».

Η υπόθεση Μέρτεν είχε έναν αξιοσημείωτο επίλογο: ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του πιόνι των ελληνογερμανικών μεταπολεμικών συγκρούσεων και ξεκίνησε μια δημοσιογραφική βεντέτα εναντίον των κορυφαίων εκφραστών των δύο κυβερνήσεων. Κατηγόρησε τους κορυφαίους εκφραστές του συντηρητικού ελληνικού κατεστημένου, ότι έχουν συνεργαστεί με τους Γερμανούς και ότι πλούτισαν από τις εβραϊκές περιουσίες. Κατηγόρησε τον υπουργό της Ομοσπονδιακής Καγκελαρίας Χανς Γκλόμπκε ότι εμπόδισε μια πρωτοβουλία που

²⁰³Σύγκρ. εδώ και στα επόμενα Hagen Fleischer, «*Endlösung*» der *Kriegsverbrecherfrage*. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland, στο: Norbert Frei (εκδ.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2006, σ.474–535; Hagen Fleischer / Despina Konstantinakou, *Ad calendas graecas?* (όπως στην υποσημείωση 83), σ. 375–457.

²⁰⁴Αυτό έγινε μετά την έγκριση της γενικής αμνηστίας όλων των εγκλημάτων πολέμου, με νομοσχέδιο που κατατέθηκε από την κυβέρνηση της ΕΡΕ.

²⁰⁵Ήταν μια συντονισμένη πρωτοβουλία έντεκα χωρών της Δυτικής Ευρώπης, οι λεγόμενοι Μικροί Σύμμαχοι του συνασπισμού κατά του Hitler, οι οποίες είχαν επίσης ενταχθεί στην Ελλάδα.

ξεκίνησε από τον ίδιο την άνοιξη του 1943, η οποία προέβλεπε να εγκαταλείψουν οι γυναίκες και τα παιδιά την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Όλοι αυτοί οι ισχυρισμοί δεν ήταν χωρίς αποτέλεσμα, δεδομένου ότι περιείχαν προφανώς μια δόση αλήθειας. Οδήγησαν μεταξύ άλλων σε μια σοβαρή δυσφήμιση της κυβέρνησης Αντενάουερ, διότι σε αυτό το πλαίσιο έγινε ευρέως γνωστή η συμμετοχή του Γκλόμπκε στη φυλετική αντισημιτική νομοθεσία της δικτατορίας των Ναζί.

Αυτά σε ό,τι αφορά τα σημαντικότερα γεγονότα της υπόθεσης Μέρτεν. Η συμμετοχή του Μέρτεν στην εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης ήταν ήδη γνωστή από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, διότι βρισκόταν στο επίκεντρο της αναφοράς ενός επιζώντος του Ολοκαυτώματος, του Μίκαελ Μόλχο (Michael Molho), η οποία αργότερα μεταφράστηκε και στα γερμανικά.²⁰⁶ Ο Ρίχτερ εκμεταλλεύτηκε αυτήν την αναφορά, διότι τη χρησιμοποίησε ακόμη και για τη διατριβή του ως κεντρική πηγή πληροφοριών και κατέστησε σαφές ότι ο Μέρτεν έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και οικονομική εκμετάλλευση της γενοκτονίας της εβραϊκής κοινότητας.²⁰⁷

Σαράντα χρόνια αργότερα ο Ρίχτερ το είδε διαφορετικά. Μέλημά του ήταν τώρα να απαλλάξει εκ των υστέρων τον Μέρτεν από αυτή την ετυμηγορία του εγκληματία πολέμου και να τον παρουσιάσει ως θύμα μιας συνωμοτικής ελληνικής ίντριγκας. Κατά συνέπεια, ο προηγούμενος πληροφοριοδότης του, ο Μόλχο, βρέθηκε στο παρασκήνιο σιωπώντας και αγνόησε τις δημοσιευμένες εκτιμήσεις του από το 1973. Οι βασικές του πηγές αναφοράς περιλάμβαναν τώρα ένα διδακτορικό δίπλωμα για την υπόθεση Μέρτεν, υπό την επίβλεψη του ιδίου, και δύο άλλες ακαδημαϊκές εργασίες για την εμπλοκή της περίπτωσης της ελληνογερμανικής διένεξης για τις επανορθώσεις τη δεκαετία του 1950.²⁰⁸ Παράλληλα, χρησιμοποίησε τις

²⁰⁶Michael Molho, *In memoriam. Hommage aux Victimes Juives des Nazis en Grèce*, Thessaloniki 1948; Michael Molho /Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης (εκδ.), *In Memoriam gewidmet dem Andenken der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus in Griechenland*, Essen 1981.

²⁰⁷Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution* (όπως στην υποσημείωση 6), σ.235κ.ε.

²⁰⁸Wolfgang Breyer, *Dr. Max Merten – ein Militärbeamter der deutschen Wehrmacht im Spannungsfeld zwischen Legende und Wahrheit*, Διδ. διατριβή Mannheim 2003; Olga Lazaridou, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch-griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen (1949–1958)*, Διατριβή Bonn 1992; Susanne-Sophia

αδημοσίευτες πανεπιστημιακές εκδόσεις ως υλικό αναφοράς για το ρεβιζιονιστικό του μέλημα. Ταυτόχρονα, αποστασιοποιήθηκε από τέτοιου είδους δηλώσεις νέων πληροφοριοδοτών του, στο μέτρο που αυτές ήταν ασυμβίβαστες προς την προσπάθειά του να απαλλάξει κάποιους ανθρώπους από τις ευθύνες τους.²⁰⁹

Είναι σχεδόν περιττό να προχωρήσουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες για τα επιχειρήματα που παρουσιάστηκαν από τον Ρίχτερ, αλλά θα πρέπει τουλάχιστον να τα παραθέσουμε συνοπτικά. Έγραψε ότι ο Μέρτεν δεν είχε άλλη επιλογή στο θέμα των λύτρων για την απελευθέρωση των Εβραίων εργατών που επιδίδονταν σε καταναγκαστική εργασία, και προκειμένου να τους βοηθήσει, «πρότεινε» στην εβραϊκή κοινότητα ένα «τέλος μεταφοράς» 3,5 δις δραχμών.²¹⁰ Στο θέμα της γκετοποίησης και απέλασης των Εβραίων ήταν «μόνο ένα εκτελεστικό όργανο» και μάλιστα ήταν το «κατώτερο στέλεχος», το οποίο έπρεπε να κάνει «την άχαρη δουλειά» εκ μέρους του στρατιωτικού διοικητή.²¹¹ Επιπλέον, ο Μέρτεν ισχυρίζεται ότι προσπάθησε να δώσει τη δυνατότητα στις γυναίκες και τα παιδιά της εβραϊκής κοινότητας να διαφύγουν στην Παλαιστίνη. Ωστόσο, αυτό απέτυχε λόγω της αντίστασης του Γκλόμπκε και της άρνησης των Βρετανών να παράσχουν τον απαραίτητο χώρο στα πλοία για τη μεταφορά.²¹²

Τέταρτον, ο Μέρτεν προστάτευε πάντα τους Εβραίους, εφόσον δεν κινδύνευε ο ίδιος από αυτό. Τέλος, συμπεριφέρθηκε σωστά στην «εκκαθάριση της κατασχεμένης εβραϊκής περιουσίας» και δεν επωφελήθηκε προσωπικά.²¹³ Ο Ρίχτερ ήταν μεν βέβαιος ότι ο Μέρτεν δεν μπορούσε να βγει από αυτά τα «γεγονότα» με ένα «εντελώς καθαρό μέτωπο», «αλλά δεν ήταν σε καμία περίπτωση ο εγκληματίας

Spiliotis, *Der Fall Merten*, Athen 1959: *Ein Kriegsverbrecherprozess im Spannungsfeld von Wiedergutmachungs- und Wirtschaftspolitik*, πτυχιακή εργασία, München 1991.

²⁰⁹Για παράδειγμα η Susanne-Sophia Spiliotis αποδίδει στον Μέρτεν μια ενεργή συμμετοχή, λόγω των «κατόπιν εντολής του» υπογραφών στα διατάγματα της γκετοποίησης και απαλλοτρίωσης, κάτι που ο Ρίχτερ απέρριψε κατηγορηματικά. Σύγκρ. Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.193.

²¹⁰Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.95; Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.191Φ. Εδώ ο Ρίχτερ επιχειρηματολογεί με βάση τη διαταγή αναστολής ποινικής δίωξης, του εισαγγελέα του Βερολίνου.

²¹¹Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.96.

²¹²Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.194. Εδώ, ο Ρίχτερ αναφέρει αρχικά μια δήλωση του Merten, αλλά στη συνέχεια τείνει να ταυτιστεί με αυτήν, προσθέτοντας: «Δυστυχώς, δεν υπάρχουν στοιχεία από κάποια τρίτη πλευρά, που να επιβεβαιώνουν αυτή την ιστορία».

²¹³Richter, *Griechenland II* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.96.

πολέμου, όπως απεικονίζεται ξανά και ξανά σήμερα».²¹⁴ Δεν ήταν καν αντισημίτης, γιατί ως επικεφαλής της στρατιωτικής διοίκησης απλώς είχε υπογράψει εντολές, τις οποίες είχε «προκαθορίσει» το Κεντρικό Γραφείο Ασφαλείας του Ράιχ. Το συμπέρασμα του Ρίχτερ είναι σαφές: «Γενικά κάποιος έχει την εντύπωση ότι ο Μέρτεν άσκησε σωστά το αξίωμα του ως επικεφαλής της διοίκησης».²¹⁵

Ωστόσο, ο Ρίχτερ δεν είναι ακόμα ικανοποιημένος με αυτή την απαλλαγή. Μάλιστα, τη χρησιμοποιεί εναντίον όλων εκείνων που καταδίωξαν αυτόν τον σωστό στρατιωτικό αξιωματούχο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ισχυρίζεται ότι οι Σύμμαχοι δεν παρέδωσαν τον Μέρτεν στην ελληνική δικαιοσύνη το 1948, επειδή είχαν «σοκαριστεί» από την εκτελεσθείσα θανατική καταδίκη του Μπρόινο Μπρόιερ, πρώην διοικητή του «Οχυρού Κρήτης».²¹⁶ Θεωρεί την ετυμηγορία του Στρατοδικείου Αθηνών ως μια ολοφάνερα εσφαλμένη απόφαση, υποστηρίζοντας πως ένα πολιτικό ποινικό δικαστήριο θα επέβαλε μόνο μια ήπια ποινή ή ενδεχομένως θα αθώωνε τον Μέρτεν.²¹⁷ Επίσης, εξέλαβε ως φτηνή δικαιολογία τη δήλωση του Άντολφ Άιχμαν (Adolf Eichmann), ο οποίος κατά τη διάρκεια της δίκης στην Ιερουσαλήμ είχε αναφέρει ότι χωρίς τη συμβολή του αρχηγού στρατιωτικής διοίκησης Μέρτεν δεν θα μπορούσε το ειδικό απόσπασμα της στρατιωτικής αστυνομίας να απελάσει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.²¹⁸

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό: ο Ρίχτερ σκιαγραφεί τελικά τον Μέρτεν ως θύμα μιας ύπουλης ίντριγκας, με την οποία η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να ασκήσει πιέσεις στη Βόννη. Ήδη από το 1956 πρότεινε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση την αναστολή της διαδικασίας εκδίκασης των εγκλημάτων πολέμου, έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων, δηλαδή τη χορήγηση καταβολής αποζημίωσης ως οικονομική βοήθεια. Ωστόσο, όταν η ομοσπονδιακή κυβέρνηση καθυστέρησε τις διαπραγματεύσεις, η Αθήνα έφερε πάλι στο προσκήνιο το θέμα των εγκληματιών

²¹⁴ Στο ίδιο.

²¹⁵ Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.210, κατά λέξη όμοιο, στο: Richter, *Der Fall Merten* (όπως στην υποσημείωση 18), σ.464.

²¹⁶ Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.178Φ.

²¹⁷ Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.209. Παράλληλα ο Ρίχτερ έπρεπε να παραδεχτεί ότι ο Μέρτεν αθώωθηκε σε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες έγιναν λάθος εκτιμήσεις από τις δικαστικές αρχές –για παράδειγμα, η κατηγορία ορισμένων μαρτύρων ότι ο Μέρτεν συμμετείχε στη μετακίνηση των ατόμων που εκτελούσαν καταναγκαστικά έργα και ήταν υπεύθυνος για φόνους ομήρων και μαζικούς πυροβολισμούς.

²¹⁸ Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.193.

πολέμου και ο Μέρτεν ήταν ο μοναδικός που έπεσε στην παγίδα: «Έγινε σχεδόν όμηρος, για να γίνει πιο έντονη η απαίτηση για τις αποζημιώσεις».²¹⁹ Όταν η Βόννη στη συνέχεια συμφώνησε για την έμμεση καταβολή αποζημίωσης ύψους 200 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων, δεσμεύτηκε ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής για την άμεση απελευθέρωση του Μέρτεν. Ωστόσο, η υπόσχεσή του απέτυχε λόγω των υψηλών κυρώσεων, πράγμα που φάνηκε σωστό στην ελληνική κυβέρνηση, γιατί τώρα θα μπορούσε να συνδέσει την περίπτωση με τις διαπραγματεύσεις που εκκρεμούσαν για μια διεθνή συμφωνία για την αποζημίωση των Ελλήνων που υπήρξαν θύματα των Ναζί. Με τον τρόπο αυτό η αποφυλάκιση του Μέρτεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί «εκ νέου ως μέσον άσκησης πίεσης». Μόνο όταν οι διαπραγματεύσεις «θα έμπαιναν στην τελική ευθεία, θα μπορούσε να απελευθερωθεί ο Μέρτεν χωρίς κίνδυνο».²²⁰

Με αυτή την αφήγηση ο Ρίχτερ παραποιεί τα ιστορικά γεγονότα. Αναμφίβολα υπήρξε από την ελληνική πλευρά μια σύνδεση μεταξύ του ασαφούς ζητήματος των εγκληματιών πολέμου και των απαιτήσεων αποζημίωσης. Αυτό ήταν απολύτως νόμιμο, γιατί τελικά οι απαιτήσεις για τις πολεμικές επανορθώσεις για χάρη των θυμάτων των εγκλημάτων πολέμου αποτελούν μόνο την πολιτική πλευρά της ποινικής δίωξης. Με αυτή την έννοια, μια ολοκληρωμένη λύση της γερμανικής κατοχικής υποθήκης έδωσε ο διευθυντής του Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου, εισαγγελέας Ανδρέας Τούσης, όταν με μια γενναιόδωρη κίνηση παρέδωσε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση τους εκκρεμείς φακέλους των υποθέσεων για περαιτέρω επεξεργασία.²²¹ Δύο χρόνια αργότερα πρόσφερε στη Βόννη μια εκ νέου συνολική λύση, αλλά πήρε άλλη μια προσβλητική απόρριψη. Μόνο να εκπλαγεί μπορεί κανείς σήμερα με αυτές τις τόσο πλούσιες παροχές και τις συνακόλουθες ψευδαισθήσεις για μια συναινετική λύση για τις κατοχικές υποθήκες. Αλλά ήταν το αντίθετο από αυτό που ισχυρίζεται ο Ρίχτερ: Ένας εκβιαστής δεν παρέχει τέτοιες εισροές, αλλά ασκεί μαζική πίεση. Ωστόσο, αυτό δεν θα μπορούσε να ισχύει για τις ενέργειες του Έλληνα επικεφαλής ερευνητή. Αυτός και η ελληνική κυβέρνηση

²¹⁹Στο ίδιο, σ. 209.

²²⁰Στο ίδιο, σ. 210.

²²¹Σύγκρ. εδώ και παρακάτω Fleischer / Konstantopoulou, *Ad calendas graecas?* (όπως στην υποσημείωση 83); Roth / Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ. 128κ.ε.

εμφανίστηκαν σαν ικέτες, που ήθελαν να απλώσουν το χέρι στους εταίρους του ΝΑΤΟ που έδρευαν στη Βόννη. Μια τέτοια αντιστροφή των γεγονότων είναι απαράδεκτη.

Φυσικά αυτό το γνωρίζει και ο Ρίχτερ και γι' αυτό χρησιμοποιεί την υπόθεση Μέρτεν ως κεντρική «απόδειξη» για τον ισχυρισμό του. Όταν ο Τούσης έδωσε τα ελληνικά αρχεία έρευνας στο Ομοσπονδιακό Υπουργείο Δικαιοσύνης το 1956, ο Μέρτεν έμενε ακόμα ανενόχλητος στο Δυτικό Βερολίνο. Μετά την αποτυχία της πρότασής του, ο Τούσης προειδοποίησε τον διαπραγματευτή εταίρο του από τη Βόννη ότι εκ νέου η έρευνα για τα εγκλήματα πολέμου θα συνεχιζόταν από τον Απρίλιο του 1957. Εφόσον η σύλληψη του Μέρτεν ήταν καθαρή σύμπτωση, θα μπορούσε να ισχύσει από τον Απρίλιο του 1957 και για άλλους εγκληματίες πολέμου, ο αριθμός των οποίων υπερέβαινε τους 500. Δεύτερον, το δάνειο αναπτυξιακής βοήθειας ύψους 200 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων που χορηγήθηκε το 1958 ήταν κανονικό δάνειο με τους όρους αποπληρωμής που συνήθιζαν στις διακρατικές σχέσεις και με επιτόκιο 6%. Επιπλέον, δεν υπήρχε καμία σχέση με την Υπόθεση Μέρτεν: το έναυσμα για το ελληνικό αίτημα με σκοπό μια πιο γενναιόδωρη οικονομική βοήθεια και με βάση τα αρνητικά αποτελέσματα της γερμανικής κατοχικής κυριαρχίας, είχε πυροδοτηθεί με την αφορμή ενός δανείου που είχε δοθεί δύο χρόνια πριν στη Γιουγκοσλαβία, το οποίο στην πραγματικότητα θεωρείτο ως συγκεκαλυμμένη πολεμική αποζημίωση. Εξίσου παραπλανητική είναι η τρίτη εικασία του Ρίχτερ σχετικά αφενός με τη σχέση μεταξύ των διαπραγματεύσεων που εκκρεμούσαν για μια διεθνή συμφωνία για την αποζημίωση των Ελλήνων που υπήρξαν θύματα των Ναζί, αφετέρου με την αποφυλάκιση του Μέρτεν. Ακόμη κι εδώ –αλλά και στη γενική αμνηστία που δόθηκε στο παρελθόν από το κοινοβούλιο– επρόκειτο για μια απατηλή παροχή που προκάλεσε εκ νέου απογοήτευση: οι διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν τον Μάιο του 1959 και συνεχίστηκαν μετά την προσωρινή αποτυχία τους το 1960 ήταν ένα σκληρό πόκερ, το οποίο εγκατέλειψαν την τελευταία στιγμή οι πραγματογνώμονες του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών.²²² Ως αποτέλεσμα, οι αποζημιώσεις που αποδόθηκαν στους Έλληνες θύματα των Ναζί ήταν πολύ χαμηλότερες από το

²²²Roth/Rübner, *Reparationsschuld* (όπως στην υποσημείωση 83), σ.129κ.ε.

επίπεδο των συμφωνιών που παράλληλα κλείστηκαν με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.²²³

Η γενικευμένη δυσφήμιση της Ελλάδας

Με την εκβιαστική τοποθέτησή του παρατηρούμε μια αξιοσημείωτη στροφή του Ρίχτερ στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το όνομα του Μαξ Μέρτεν: τη συνδυάζει με μια προσπάθεια μη νομιμοποίησης της τότε ελληνικής κυβέρνησης. Το υπουργικό συμβούλιο του Κωνσταντίνου Καραμανλή και η ελληνική δικαιοσύνη πήραν τον Μέρτεν ως «όμηρο», για να αναγκαστεί η ομοσπονδιακή κυβέρνηση να κάνει παραχωρήσεις στις επανορθώσεις. Αυτή η ιδεολογική χειραγώγηση των σύνθετων και γεμάτων συγκρούσεις γεγονότων και η ένταση που προκαλείται ανάμεσα στην άρνηση για καταβολή αποζημιώσεων από τη μια και τη «διαχείριση» του θέματος των εγκληματιών πολέμου από την άλλη, εντάσσεται σε μια τάση, την οποία σε μεγάλο βαθμό προβάλλει τα τελευταία χρόνια ο Ρίχτερ. Απαξιώνει την Ελλάδα σε όλα τα επίπεδα της ιστοριοπολιτικής της πορείας. Το μοτίβο αυτό το επαναλαμβάνει συχνά, ιδιαίτερα στις δημοσιεύσεις του μετά το 2011.

Ο Ρίχτερ κινείται σε αυτό τον άξονα, ο οποίος περιλαμβάνει τρία βασικά πλαίσια προκατάληψης που συνδέονται μεταξύ τους. Πρώτον, ιχνογραφεί τις ιστορικές –προφορικές και γραπτές– παραδόσεις των «Ελλήνων» για να εκφράσει ένα «μύθευμα» φορτωμένο με θεωρίες συνομωσίας: στην Ελλάδα κυριάρχησαν όσο ποτέ άλλοτε οπαδοί της ιστοριογραφίας, η οποία είχε «άρωμα» θεωριών συνομωσίας.

Δεύτερον, σε κάθε ευκαιρία που του παρουσιάζεται, απονομιμοποιεί το πολιτικό σύστημα και την πολιτική τάξη στην Ελλάδα, επισημαίνοντας κάθε φορά έναν ατέλειωτο κατάλογο αμαρτιών: ίντριγκες, σκοτεινές τακτικές εκβιασμού, διάθεση χειραγώγησης κατά την εκλογική διαδικασία, πραξικοπήματα, διαφθορά, νεποτισμό, λεηλασία του κρατικού προϋπολογισμού, διαβόητες υπερχρεώσεις και

²²³Οι δυτικοευρωπαίοι και οι σκανδιναβοί δικαιούχοι έλαβαν ένα εφάπαξ ποσό της τάξης των 5.000 γερμανικών μάρκων κατά μέσο όρο, ενώ οι Έλληνες-θύματα των Ναζί έπρεπε να δηλώσουν ικανοποιημένοι με λίγο κάτω από 1.200 γερμανικά μάρκα. Σύγκρ., σ. 109, σ.132 και σ.162.

κρατικές πτωχεύσεις. Αυτές οι κατηγορίες καλύπτονται και δικαιολογούνται μέσα από ένα πανίσχυρο σύστημα πελατειακών σχέσεων.

Αλλά ακόμα και τώρα ο Ρίχτερ δεν είναι πλέον ικανοποιημένος. Στην εισαγωγή του πρώτου τόμου της Τριλογίας του για την Ελλάδα (1900-1939) μεταφέρει την καταδικαστική του απόφαση για την «πολιτική κουλτούρα» όλης της ελληνικής κοινωνίας.²²⁴ Όπως και στην αρχαία πόλη-κράτος, οι σύγχρονοι Έλληνες –κατά τη γνώμη του– ήρθαν αντιμέτωποι με τα τρέχοντα γεγονότα, αλλά οι συζητήσεις τους ήταν συχνά «έξω από κάθε λογική και γίνονταν μόνο είτε για τους δικούς τους λόγους είτε για τη χαρά της δημαγωγίας ή της συκοφαντίας». Διατηρούν έναν «ακραίο κομματισμό» και φθονούν «τον οποιονδήποτε», αλλά παραμένουν πάντα κλειστοί «προς τα έξω». Μισούν κάθε είδους δεσποτισμό, είναι όμως ανίκανοι «να εκλέξουν μια σταθερή δημοκρατική κυβέρνηση», επειδή διακατέχονται από μια «συνωμοτική στρατηγική». Σε αυτά προστίθεται μια «υπανάπτυκτη αίσθηση της πραγματικότητας και μια αυτοκαταστροφική αποδοχή βίαιων γεγονότων». Και τέλος, οι «Έλληνες δεν ανέπτυξαν» ούτε στην αρχαιότητα ούτε στις μέρες μας «μια αντίληψη για την εξουσία». Ύστερα από ένα τέτοιου είδους κείμενο με απίστευτη «ευφράδεια λόγου» που δημοσιεύτηκε το 2015, δεν μένει παρά να φοβόμαστε ότι ο Ρίχτερ προσεχώς θα συμφωνήσει με την ετυμηγορία των στρατηγών της Κατοχής, οι οποίοι είχαν χαρακτηρίσει τους «Έλληνες» ορθά κοφτά «υπανθρώπους».²²⁵ Αλλά ήδη ακόμη και τώρα ο Ρίχτερ ξεπέρασε τα όρια. Αυτό που μας παρουσιάζει εδώ δεν είναι μνησικακία απέναντι σε έναν λαό, αλλά ρατσιστικά στερεότυπα.

Τουλάχιστον εδώ τίθεται το ερώτημα τι έχει συμβεί με τον Ρίχτερ τα τελευταία χρόνια; Τι τον εμπόδισε να πάρει κάποια διδάγματα από την κριτική που επανειλημμένα ασκείται στο έργο του, κριτική που αναφέρεται σε μεθοδολογικές και πρακτικές ελλείψεις και αντί αυτού να προσαρμόζεται με την κριτική του στο πνεύμα της εποχής; Η γενική ετυμηγορία του ενάντια σε οτιδήποτε σχετίζεται με την «Ελλάδα» αποτελεί για πολλά ακόμη παραδείγματα μια ξαφνική μεταστροφή. Κατά κανόνα ήταν βεβαίως απαραίτητη μια πρόσθετη έμφαση στα μακροχρόνια

²²⁴Richter, *Griechenland I* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.16. Τα επόμενα παραθέματα στο ίδιο.

²²⁵Σύγκρ. Hagen Fleischer, *Die «Viehmenschen» und das «Sauvolk». Feindbilder einer dreifachen Okkupation: der Fall Griechenland*, στο: Wolfgang Benz u.a. (εκδ.), *Kultur-Propaganda-Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1998, σ.135–169.

πρότυπα ερμηνείας. Οι λίγες ακτίνες φωτός δεν είναι σε θέση να αποκρύψουν αυτή τη μοιραία συνολική εντύπωση που υπάρχει και στο έργο του Ρίχτερ –όπως για παράδειγμα την ανελέητη αναπαράσταση της τρομοκρατίας– και το καθεστώς των βασανιστηρίων της χούντας από το 1967 έως το 1974.²²⁶

Η απάντηση πρέπει να παραμείνει ανοικτή, διότι ο Ρίχτερ θεωρεί ότι καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από τη δημόσια γνωστοποίηση της επαγγελματικής και πολιτικής καριέρας του. Συμπεραίνεται τελικά, ότι πίσω από το προσωπείο του φιλέλληνα αναπτύχθηκε βαθύ μίσος για κάθε τι ελληνικό, ενώ υπάρχουν σειρές που εξέδωσε ο ίδιος και κοσμούνται από ονόματα και σύμβολα της ελληνικής μυθολογίας, (Πηλέας, Θέτις). Γιατί όλα αυτά; Τελικά η Ελλάδα αποτελεί εδώ και 50 χρόνια το κυρίως θέμα με το οποίο καταπιάνεται ο Ρίχτερ.

Συμπέρασμα

Για μισό αιώνα ο Ρίχτερ εργάστηκε ως ιστορικός με ειδικευση στην Ελλάδα. Η άποψή του γι' αυτή τη χώρα των νοτίων Βαλκανίων έχει αλλάξει πολλές φορές. Στην τελευταία φάση του έργου του, η οποία χρονολογείται από το 2010/2011 και μετά, προσεγγίζει ολοένα και περισσότερο τα εθνικοσυντηρητικά και ιστορικά ρεβιζιονιστικά πρότυπα ερμηνείας. Η επιστημονική ποιότητα των εκδόσεών του είναι χαμηλή, διότι σε αυτές κυριαρχούν σχεδόν σταθερά μεθοδολογικά ελαττώματα, πρακτικές ελλείψεις και καταφανείς λανθασμένες κρίσεις. Η αρνητική συνολική εντύπωση ενισχύεται περαιτέρω από την υπερβολική τάση για προκαταλήψεις, δυσαρέσκεια και επιχειρήματα που περιέχουν απολογητικά στοιχεία. Οι επιπτώσεις στις ελληνογερμανικές σχέσεις είναι επίσης καταστροφικές: ο Ρίχτερ σπέρνει μίσος και διχόνοια μεταξύ δύο χωρών που ανήκουν και οι δύο στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το NATO. Όλο αυτό το θλιβερό συμπέρασμα δεν μπορεί να αλλάξει ούτε με τις λιγοστές αχτίδες φωτός στην ιστοριογραφία, ούτε με το

²²⁶Richter, *Griechenland III* (όπως στην υποσημείωση 17), σ.318 κ.ε.

γεγονός ότι ο Ρίχτερ μέσα στο έργο του πέρασε από διάφορες φάσεις και στη συνέχεια έγινε ανθέλληνας.²²⁷

Τους τελευταίους μήνες αναρωτιόμουν ολοένα και περισσότερο γιατί η γερμανική ελίτ της εξουσίας συμπεριφέρεται με τέτοια αδιάλλακτη σκληρότητα απέναντι στην Ελλάδα, μια Ελλάδα που κλυδωνίζεται από την κρίση και βρίσκεται στα όρια της χρεοκοπίας. Αυτό το φαινόμενο δεν μπορεί και δεν μπορούσε να ερμηνευτεί μόνο με την πολιτική λιτότητας που κυριαρχεί στη γερμανική οικονομική και χρηματοπιστωτική πολιτική. Υπάρχουν αναμφισβήτητα και άλλα συμπεράσματα που συνάγονται από την ιστορικοπολιτική ανάλυση. Αυτά περιλαμβάνουν κυρίως τις γερμανικές υποθήκες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, που δεν τις έχουν επεξεργαστεί ακόμη, οι οποίες επανενεργοποιήθηκαν από την τρέχουσα διαμάχη για τις αποζημιώσεις και εξελίχθηκαν τα τελευταία χρόνια σε ένα έντονο πολιτικό πεδίο μάχης. Από το σύνολο αυτών και κάποιων άλλων συνιστωσών προέκυψε από την πλευρά της γερμανικής άρχουσας τάξης μια αλαζονεία, γεγονός που δεν συμβαίνει σε άλλα πεδία αντιπαράθεσης.

Ποιος είναι ο ρόλος του Ρίχτερ σε όλα αυτά; Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί με τα τρέχοντα δεδομένα, ακόμα κι όταν υπάρχουν τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή του δοκιμίου. Αυτά δείχνουν ότι ο Ρίχτερ αναμειγνύεται ενεργά στην όλη διαδικασία και βρίσκει στο μεταξύ σημαντική απήχηση σε μερικές δημόσιες υπηρεσίες και συντηρητικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία και τον υπερασπίζονται σε μεγάλο βαθμό, όταν ο ίδιος τοποθετείται με κριτική διάθεση.²²⁸

Τέλος, είναι προφανές ότι οι αφηγήσεις του ύστερου έργου του Ρίχτερ, το οποίο χρονολογείται από την απαρχή της κρίσης του ευρώ και έχει επιρροές από τον δυτικό τρόπο σκέψης, φέρει ως βάση νομιμοποίησης ακριβώς εκείνη τη σφραγίδα που απαιτεί η αδιάλλακτη τακτική που ακολουθεί η ηγέτιδα δύναμη της κεντρικής ζώνης της Ε.Ε. Όποιος διαβάσει τις αναλύσεις του Ρίχτερ που αναφέρονται στο ελληνικό πελατειακό σύστημα, τις δηλώσεις του για την πολιτική τάξη της Αθήνας

²²⁷ Αναμφίβολα, εδώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε κυρίως η κατηγορία εναντίον του Ρίχτερ που έλαβε χώρα το 2015 στην Κρήτη.

²²⁸ Σύγκρ. για παράδειγμα Sven Felix Kellerhoff, *So wird ein deutscher Griechenlandkenner niedergemacht*, στο: Die Welt Online, 9 Μαΐου 2016.

και τα υποτιμητικά σχόλιά του για τη συνήθεια των Ελλήνων να φοροδιαφεύγουν, να δημιουργούν χρέη και να λεηλατούν τη δημόσια περιουσία, βλέπει τον εαυτό του αντιμέτωπο με συνθήματα που περιβάλλονται μεν από μια αύρα επιστημονικότητας, δεν διαφέρουν ωστόσο σε τίποτα από το ύφος του γερμανικού κίτρινου τύπου.

Ο ιστορικός Ιωάννης Τσελέπος, σε μια συνέντευξή του με θέμα τις αντιμαχόμενες απόψεις του Ρίχτερ που δημοσιεύτηκαν την άνοιξη του 2016, εξέφρασε την άποψη ότι πρόκειται για ένα καθαρά εσωτερικό γερμανικό ζήτημα.²²⁹ Την άποψη αυτή δεν μπορώ να την ενστερνιστώ. Ο Ρίχτερ έχει ένθερμους υποστηρικτές, όχι μόνο στη Γερμανία αλλά και στην Ελλάδα. Αυτοί δραστηριοποιούνται υπέρ του, ιδίως από τη στιγμή που του παραχωρήθηκε εκ νέου ο τίτλος του επίτιμου διδάκτορα στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης.²³⁰ Επιπλέον, τίθεται το ερώτημα πώς ένας συγγραφέας αυτού του τύπου θεωρείτο μέχρι τις μέρες μας ως «αριστερός φιλελεύθερος» ή ακόμη και ως «αριστερός». Ωστόσο, η περίπτωση του Ρίχτερ πρόκειται κατά την άποψή μου για κάτι πολύ περισσότερο από μια εσωτερική γερμανική αντιπαράθεση ή μια ελληνογερμανική αντιπαράθεση. Μέσα από αυτόν τίθεται υπό αμφισβήτηση ολόκληρη η επιστήμη της Ιστορίας. Όταν αυτή υποβιβάζεται τόσο, φτάνοντας στο επίπεδο των χυδαίων απόψεων και των προκαταλήψεων, χάνει το δικαίωμα να εντάσσεται στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Χάνει όμως και το δικαίωμα ύπαρξης απέναντι στη δημοκρατία, στο όνομα της οποίας συχνά και ένθερμα ορκίζεται ο Ρίχτερ. Γιατί θα πρέπει να συνεχίσουμε τη μελέτη της Ιστορίας, να συντηρούμε αρχεία που κοστίζουν σε χρόνο και σε χρήμα, να επιδοτούμε ιστορικά ερευνητικά ιδρύματα, αν οι εκπρόσωποί τους δεν ξεφεύγουν πλέον πέρα από το επίπεδο της δημαγωγίας των συντηρητικών μέσων μαζικής ενημέρωσης;

²²⁹Facetten einer Historiker-Debatte. *Interview mit Prof. Ioannis Zelepos, Professor für Neugrãzistik an der Ludwig-Maximilians-Universität München*, στο: Griechenland-Zeitung, Αθήνα, από την 22^η Ιουνίου 2016.

²³⁰Η δύναμη αυτού του λόμπι συνεχίζεται αμείωτη μέχρι και σήμερα (2019). Αυτός είναι προφανώς ένας από τους λόγους για τους οποίους το Πανεπιστήμιο Κρήτης δεν τόλμησε να ενημερώσει εγγράφως τον Ρίχτερ ότι έχει χάσει τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα.

Ποιοι είμαστε

Η ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΔΡΑΣΗΣ Ν. ΠΙΕΡΙΑΣ «Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ»

Ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 2007, λίγο μετά τις καταστροφικές πυρκαγιές της Πελοποννήσου, είναι μια ανοιχτή κίνηση πολιτών, δεν εξαρτάται από κανένα πολιτικό φορέα και αποτελεί σημείο επαφής υπεύθυνων ανθρώπων, οι οποίοι μέσω της εθελοντικής προσφοράς επιδιώκουν:

Την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και δραστηριοποίηση των πολιτών σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος

Την ανάδειξη των οικολογικών, οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων μέσα από την κοινωνική, οικονομική και την πολιτική τους διάσταση.

Μέσα από επιλεγμένες δράσεις, ενώνουμε τις δυνάμεις μας, για να υπερασπιστούμε το περιβάλλον, την ποιότητα του βιοτικού μας επιπέδου, την ποιότητα των υπηρεσιών που μας παρέχονται από το κράτος ή οποιοδήποτε άλλο φορέα, επηρεάζουν όμως την ποιότητα της ζωής μας και την αξιοπρέπειά μας.

Επίσης, ενώνουμε τις δυνάμεις μας και προσπαθούμε, με κάθε πρόσφορο μέσο, να πληροφορήσουμε, να ευαισθητοποιήσουμε και να συσπειρώσουμε τους πολίτες απέναντι σε φαινόμενα καταπάτησης των δικαιωμάτων τους.

Η ΕΟΔΝΠ αρνείται να οργανωθεί στη βάση ενός κλασσικού συλλόγου, σωματείου ή ΜΚΟ και δεν διαθέτει Διοικητικό Συμβούλιο και γραφεία.

Τα μέλη της είναι ισότιμα, δεν υπάρχουν οργανωτικά επίπεδα και μόνιμος διαχωρισμός καθηκόντων.

Η ομάδα είναι ανοιχτή σε κάθε ευαισθητοποιημένο συμπολίτη που θα ήθελε να πάρει μέρος στις πρωτοβουλίες και εκδηλώσεις της.

Μέλος της Ομάδας θεωρείται ο/η πολίτης που συμφωνεί με τις γενικές αρχές της και συμμετέχει ενεργά στη λήψη και στην εκτέλεση των αποφάσεων.

Ολιγομελείς επιτροπές που εναλλάσσονται, συντονίζουν τις δραστηριότητες της ομάδας.

Τα μέλη της αγωνίζονται να χτίσουν μια κοινωνία, η οποία θα αποκλείει κάθε είδος φυλετικής ή εθνικής διάκρισης. Μια κοινωνία χωρίς αποκλεισμούς, περιορισμούς ή προτιμήσεις με βάση τη φυλή, το χρώμα, την καταγωγή ή την εθνική προέλευση.

Καταδικάζουν την περιφρόνηση απέναντι σε συνανθρώπους μας που έχουν διαφορετικά φυσικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά από όσα οι υπόλοιποι πολίτες και θεωρούν, πως

όλοι οι άνθρωποι είναι ισότιμοι μεταξύ τους. Σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό ή οποιονδήποτε άλλο τομέα της δημόσιας ζωής.

Η ΕΟΔνΠ έχει μηδενικό budget, αρνείται να διαχειριστεί χρήματα ή να δεχτεί οποιαδήποτε οικονομική ενίσχυση.

Οι υλικές ανάγκες των δράσεων της καλύπτονται ή από τα ίδια της τα μέλη ή από τη διάθεση των απαιτούμενων μέσων από τρίτους.

Όλες οι δράσεις της «στεγάζονται» στον ιστότοπο www.otoposmou.gr

Πάγια αρχή της ΕΟΔνΠ είναι η πολιτική της ανεξαρτησία, κάτι που μέχρι τώρα έχει διαφυλαχθεί ως κόρη οφθαλμού.

Οι συντονιστικές επιτροπές των ομάδων

Όλες οι ομάδες ξεκινούν από ένα δημόσιο κάλεσμα/πρόταση προς όλους τους πολίτες, για συμμετοχή στην οργανωτική επιτροπή, δίνοντας ένα χρονικό περιθώριο έως 10 ημερών.

Στις συντονιστικές επιτροπές δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν πολίτες που αναπτύσσουν ενεργό δράση σε κομματικούς μηχανισμούς, πολιτευτές, δημοτικοί σύμβουλοι, συνδικαλιστές και πολιτικά πρόσωπα.

Μέλη τα οποία απουσιάζουν επί τρεις συνεχόμενες φορές από τις συναντήσεις της ομάδας, θεωρείται πως δεν ενδιαφέρονται πλέον να συμμετάσχουν ενεργά και διαγράφονται.

Οι ομάδες είναι αυτόνομες και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους σύμφωνα με την πλειοψηφία των παρόντων.

Εθελοντική Ομάδα Δράσης Ν. Πιερίας

Νοέμβριος 2007 – Οκτώβριος 2020